

El bosc, element clau d'un paisatge i d'una comunitat¹

Joan Nogué i Font

Résumé/Abstract

Cet article est un résumé de la thèse de Licence présentée, sous le même titre, en 1981 à l'Université Autonome de Barcelone. Le cadre spatial de l'étude est l'Alta Garrotxa, pays de montagne en voie de dépeuplement total, où de grandes forêts et d'imposantes falaises confèrent au paysage un caractère extrêmement suggestif. En partant de l'hypothèse que la forêt est un des éléments du paysage le plus chargé de symboles on a essayé de reproduire le plus fidèlement possible comment les derniers paysans de l'Alta Garrotxa perçoivent, «vivent» et «ressentent» la forêt et, par extension, le reste du paysage. L'analyse a porté sur des aspects aussi divers que les ressources naturelles tirées de la forêt, son estimation, l'idée de «territorialité» et le sentiment d'appartenance à un «lieu» de la part des derniers paysans du pays.

Le travail sur le terrain, basé sur les rapports directs avec les gens et «leur» paysage, s'est matérialisé sur des enquêtes ouvertes enregistrées sur bande magnétique afin de recueillir l'extraordinaire richesse du vocabulaire concernant la forêt propre aux paysans du pays, richesse qui est une preuve évidente d'une capacité d'appréhension sensorielle extraordinaire. Une méthodologie pareille a été utilisée dans la deuxième partie du travail pour essayer de saisir le témoignage vivant des dernières artisans et/ou représentants des métiers forestiers en voie d'extinction. Or dans ce cas on a souligné les particularités de leur travail davantage que leur perception de la forêt. Cette étude pourrait s'insérer d'une part dans les nouveaux courants de recherche apparus récemment en France lors des débats sur le thème du paysage et, d'autre part, dans les courants de la Géographie humaniste Anglo-Saxonne des dernières années, dans sa tendance phénoménologique et existentialiste, sans oublier non plus les contributions de la Géographie de la perception et du comportement.

* * *

¹ Aquest treball és un resum de la Memòria de Llicenciatura *El Bosc, element clau d'un paisatge i d'una comunitat. La seva percepció per part dels pagesos de l'Alta Garrotxa. Assaig metodològic*, llegida el dia 18 de desembre de 1981 a la Universitat Autònoma de Barcelona.

This article is a resumé of the *tesis de licenciatura* presented in the Universitat Autònoma de Barcelona in 1981. The premise of the dissertation is that woodland is one of the elements of the natural environment most replete with symbolism. The study area is Alta Garrotxa, a mountainous zone which contains considerable extensions of woodland and rocky crags, which make the natural environment specially interesting. At present the region is suffering a process of total depopulation, and this study attempts to reflect how the remaining country folk in Alta Garrotxa perceive, «feel» and «vibrate with» the woods in particular, and in fact the entire natural environment. Consequently, a variety of elements are analyzed, ranging from a valuation of natural resources extracted from woodland to an examination of the concept of «territoriality» and the sense of belonging to a place.

Fieldwork was based on direct contact with the inhabitants and their environment. Firstly, open questionnaires using a magnetic register were carried out in effort to capture the extraordinary wealth of vocabulary referring to woodland, unique to only the local farmers and obvious proof of their exceptional capacity of sensorial perception. Following a similar procedure, the second part of the study reflects the living testimony of the last remaining artisans and/or representatives of woodland occupations already disappeared or in the process of extinction. In this case, however, more emphasis is placed on the peculiarities of each person's occupation, rather than on his individual capacity of perception in the woods.

Without disregarding the contribution of Geography of Perception and Behaviour, this study can be considered to lie in the field of new lines of investigation which have developed recently in France, following stimulating debates on the subject of Landscape on the one hand; and on the other, in the phenomenological and existential branches of British and American Humanistic Geography of recent years.

INTRODUCCIÓ

El present article intenta reflectir fidelment com perceben, «viuen» i «senten» el bosc — i per extensió el paisatge al qual aquest dóna caràcter — els pagesos de l'Alta Garrotxa. Si bé s'han tingut en compte les aportacions de la Geografia de la percepció i del comportament (BAILLY 1974, CAPEL 1973, DOWNS 1970, KATES 1962, SAARINEN 1969), aquest estudi tendeix més aviat a emmarcar-se, per una banda, en les noves línies d'investigació sorgides recentment a França arran dels suggeridors debats entorn el tema del Paisatge² i, per altra banda, en la Geografia humanística anglosaxona, en els seus vessants fenomenològic i exis-

² El Grup Dupont, a través dels seus *Brouillons Dupont* i de l'organització dels *Geopoint*, està donant mostres d'una dinàmica i esperançadora renovació del tema Paisatge. Vegeu al respecte els tre-

tencialista, dels darrers anys (BUTTIMER 1976 i 1980, ENTRIKIN 1976, LEY 1978, LOWENTHAL 1978, POCOCK 1981, RELPH 1981, TUAN 1974).

En aquest capítol introductori presentarem esquemàticament l'àmbit espacial escollit, les hipòtesis de treball, el paper històric del bosc en les relacions home-natura i, per tant, els motius pels quals ens hem decidit pel bosc i no per un altre element del paisatge i, finalment, la metodologia seguida. En el segon capítol ens centrarem ja de ple en l'anàlisi de la percepció del bosc per part dels pagesos de l'Alta Garrotxa. El tercer capítol recull el testimoniatge viu dels cinc últims bosquerols i/o artesans de l'Alta Garrotxa, lligats pel seu ofici al bosc.

L'Alta Garrotxa ens ha semblat un marc ideal per a l'aplicació del nostre estudi. Situada al nord-est de la comarca de la Garrotxa, comprèn els contraforts calcaris de l'extrem oriental de la Serralada Pirinenca. És una unitat paisatgística i funcional perfectament definida i diferenciada de la resta de la comarca o comarca d'Olot.

La morfologia càrstica ha donat lloc a un paisatge extremament abrupte, intricat, feréstec i salvatge, ple d'engorjats i de cingleres. A sobre, cal afegir-hi una manca absoluta d'aigua superficial que empobreix la vegetació i a primera vista fa pensar en l'existència d'unes característiques climàtiques diferents de les de la comarca d'Olot (falsa impressió, car en tota la comarca la pluviositat oscil·la entorn dels 1.000 mm.).

Alzinars i pinedes al solell i fagedes i rouredes a l'obaga conformen, a grans trets, els boscos de l'Alta Garrotxa. Enmig de cingles i espadats, els boscos de ribera segueixen el curs de les petites i idil·liques rieres i rierols. A les estretes valls existents, l'home s'hi ha assentat i ha convertit les voreres del riu en camps de conreu on s'han sembrat els productes de primera necessitat: blat, blat de moro, patates, fajol, naps, userda. Enmig del bosc i dalt de les muntanyes, l'obertura de clarianes aptes per a les pastures ha estat en aquestes terres una pràctica quotidiana des de fa temps.

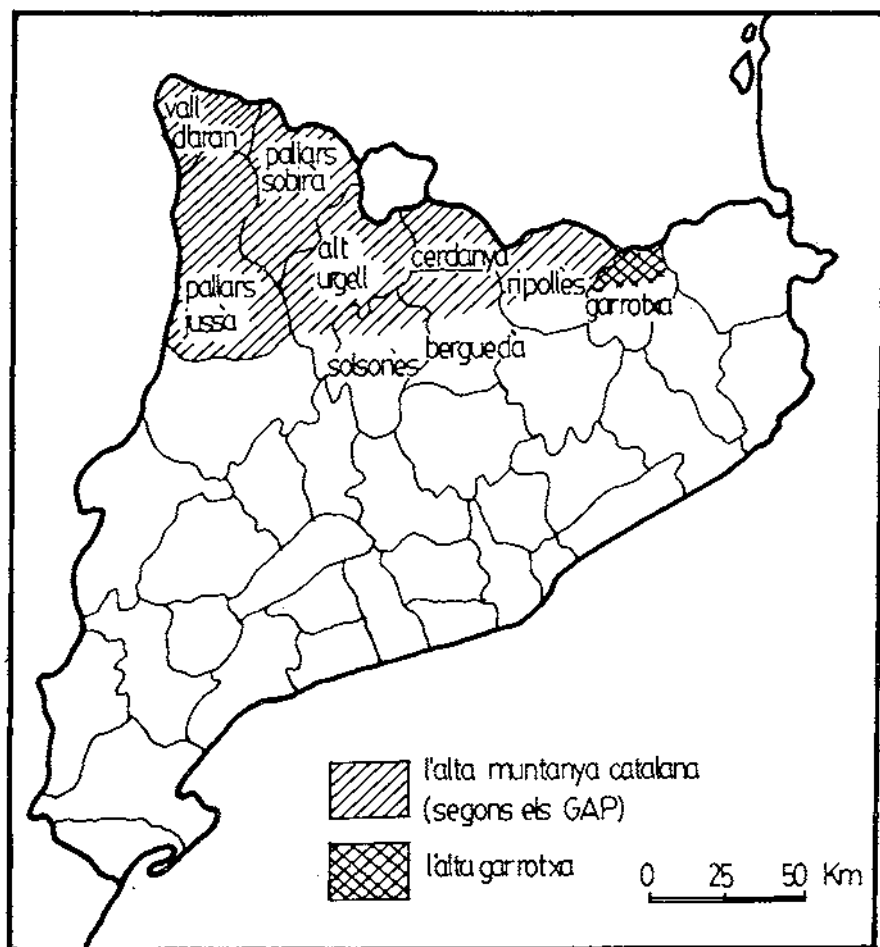
L'Alta Garrotxa, però, no és solament una unitat des del punt de vista paisatgístic. La marginació i el procés de despoblació li confereixen nous trets diferenciadors respecte a la comarca d'Olot i justifiquen la seva plena consideració com a àrea de muntanya deprimida (Vegeu gràfic I).

Un altre motiu ens acabà de decidir a l'hora d'escollir el nostre àmbit d'estu-

balls del *Géopoint-78. Concepts et construits dans la Géographie contemporaine (Atelier 4. Paysage: A.S. BAILLY, M. BRUNEAU, M.D. GARCIA RAMON, C. GRATALOUP, R. ROCHEFORT)*, del *Géopoint-82. Les territoires de la vie quotidienne* (J. P. FERRIER, Y. BAREL, C. RAFFESTIN et al.) i el *Colloque sur la Perception des Paysages* (E. PICH, M. BOYER, M. FOUCHER, C. AVOCAT, J. GUILLAUMIN), celebrat a Lyon el febrer de 1975.

Per a les revistes *Hérodote* (LACOSTE, 1977; RONAL, 1976; SANTOS, 1978) i *L'Espace Géographique* (BRUNET, 1974; FRÉMONT, 1974; ROCHEFORT, 1974) el tema és també motiu de reflexió constant.

di. L'Alta Garrotxa --i la Garrotxa per extensió-- representa per a nosaltres un retorn a la infantesa, als primers records de la nostra percepció espacial. És, en certa manera, un paisatge íntim, integrat a la nostra persona, perquè es fon, en el record i en el passat, a vivències i experiències personals o de sers molt propers a nosaltres. Sense arribar a ingènues i falses exaltacions localistes, creiem sincerament que aquest arrelament a una terra, a un espai, a un paisatge és positiu i

Gràfic 1. L'Alta Garrotxa i les comarques de muntanya.
(G.A.P.: Grups de l'Alt Pirineu)

influeix en el desenvolupament de la personalitat de l'individu³. A més a més, calia que fos un paisatge suggestiu, que despertés fàcilment sensacions i emocions de tot tipus, que facilités la comprensió de la secreta harmonia existent entre l'home i la natura.

El bosc és un dels elements del paisatge més carregats de simbologia. La majoria d'anàlisis geogràfiques referents al paisatge en deixa voluntàriament de banda la càrrega emocional, afectiva i semiòtica. D'aquesta manera el discurs geogràfic esdevé purament un catàleg exhaustiu i raonat dels diferents elements que componen el paisatge: les formes del relleu, el volum, els elements del clima... És el paisatge «real». Però aquest paisatge «real», un cop percebut per l'home, filtrat pel seu sistema de valors individual i col·lectiu, adquireix en la seva ment una altra personalitat. Esdevé, per dir-ho d'alguna forma, un paisatge «subjectiu», «abstracte», «imaginari». Des d'un punt de vista perceptiu, el paisatge, en la seva accepció més simple, és, doncs, la unió del paisatge «real» amb el paisatge «imaginari»⁴.

El tipus de vida propi de les societats tradicionals, caracteritzat per una gran interacció sensorial amb la natura, comportava una àmplia i variada percepció de l'espai i del paisatge, materialitzada en una amplíssima riquesa semàntica i terminològica. Tot i que els boscos de l'Alta Garrotxa no tenen avui, com a espai productiu, la importància que tingueren en èpoques passades, creiem que aquesta riquesa de vocabulari encara es manté. Per demostrar-ho, apareixeran en cursiva totes aquelles paraules o expressions que facin referència, directament o indirecta, al bosc i al paisatge.

La percepció quotidiana del paisatge, en aquest cas d'un paisatge de boscos i cingleres, ha d'haver influït per força en l'adquisició d'una determinada consciència de «territorialitat», de pertànyer a un lloc. Pensem fins i tot — i així esperem demostrar-ho — que és molt possible l'existència de diferents nivells de pertinença a un espai.

³ Alain Resnais, en la seva pel·lícula *Mon oncle d'Amérique* (1980), es basa moltíssim en l'experiència de l'«espai viscut», de l'espai recordat. Per a ell, l'espai percebut els primers anys de la nostra vida (recordeu la petita illa de l'avi a la costa bretona) marcarà tota la nostra existència.

⁴ Talment com existeix un paisatge «real» i un paisatge «imaginari» (de l'existència d'aquest últim ens ocupàvem en la Memòria de Llicenciatura en el capítol «Una cultura popular oral lligada al bosc», capítol no reproduït aquí), pensem que existeix també una percepció productiva i una percepció no productiva del paisatge, del bosc. En la Memòria de Llicenciatura la demostració d'aquesta hipòtesi ens ha ocupat tot un capítol sencer. Aquí, per limitacions d'espai, l'hem hagut de suprimir. L'anàlisi se centrava en l'Alta Garrotxa de finals del segle XIX i primera meitat del segle XX i s'estudiava, per una banda, la percepció productiva del bosc (bosquerols, llenyataires, carboners, herbolaris...) a través de documents i de la memòria popular i, per altra banda, la percepció no productiva del bosc (llegeixi's «bosc-espectacle»), representada per escriptors i excursionistes de l'època que deixaren per escrit les seves impressions sobre el paisatge de l'Alta Garrotxa.

El bosc, tan sols per la seva presència física, és un element important del paisatge. Vist des de fora o des de dins, el bosc se'n apareix com una unitat. Des de l'exterior engloba prats, cims, pobles, camins i rierols. Des de l'interior se'n mostra com un espai propici a la solitud, a la reflexió, al coneixement de la natura.

L'home percep el bosc, el paisatge, d'una manera global, amb tots els seus sentits. Existeix, doncs, una percepció visual, acústica, tàctil, olfactiva, cinestèsica del bosc. La interrelació d'aquest conjunt de percepcions, de sensacions, ens permet de captar l'atmosfera del bosc, una atmosfera composta per elements vegetals, per elements naturals no vegetals i per elements no naturals, que són resultat directe de la intervenció humana. Es tracta d'una atmosfera dinàmica, que varia a cada pas, perquè precisament a cada pas i a cada moviment canvien els colors, les olors, els sorolls.

Generalment el bosc se'n apareix com l'element més fosc del paisatge: el seu color oscil·la del verd fosc al negre. Potser sigui aquest tret el que expliqui les tenebroses imatges lligades al bosc que subsisteixen en l'inconscient col·lectiu. El bosc, més que cap altre element del paisatge, és una bona ocasió per a accedir a l'univers inconscient i subjectiu dels somnis, dels símbols i dels mites. La por, la solitud, l'evocació del passat, la imatge tipus de la natura «salvatge», són elements que el paisatge bosquerol evoca en la ment de l'home.

A l'horitzó medieval el bosc es destaca arreu. Immenses i atapeïdes bosquíes envoltaven petites clarianes obertes amb dificultat per l'home. Camps de conreu, masies, pobles, viles i ciutats tenien, certament, un «desert» al voltant. De dia hom hi treballa, hom hi circula, els animals hi pasturen, l'home hi caça, hi busca fruites, herbes, plantes medicinals. De nit la incertesa i el misteri envaeixen el bosc i el pensament medieval l'emplena de mites i llegendes fantàstiques. Acostar-se als límits del bosc és habitual, però endinsar-s'hi és «emboscar-se», és franquejar el límit que separa la natura de la cultura, el límit entre l'ordre humà, expressió terrena de l'ordre diví i el caos demoníac de la natura. El bosc és la regió desconeguda que envolta el microcosmos on habiten el caos, la mort, la nit.

Amb l'aparició de la burgesia urbana com a classe detentora del poder econòmic, la percepció social del bosc canviarà radicalment. Es fomentarà intensament la pintura del paisatge i, per tant, la representació artística de boscos i muntanyes. Al segle XIX, en plena revolució urbana, quan apareixen els primers paisatges degradats per l'imparable procés d'industrialització, els homes del Romanticisme, ja siguin pintors o escriptors, comencen a interessar-se pel bosc. Poc temps abans Rousseau insistia a tornar a la natura salvatge — al bosc — per a retrobar-hi l'equilibri perdut i la veritable harmonia de la vida. El bosc comença a perdre aquell embolcall d'estrany misteri i pors atàviques que

el caracteritzaven. Esdevé un escenari, pintat pels pintors, descrit pels escriptors, cantat pels poetes o estudiat pels naturalistes. És el bosc-espectacle.

En la societat urbana i capitalista present el bosc s'ha convertit en un nou element regenerador de la força de treball. La visita dominical al bosc esdevé dia a dia un hàbit normal entre la població urbana, talment com la visita als espectacles o l'assistència a un acte social. El bosc substitueix la ciutat en el subministrament d'aquells serveis que aquesta no pot oferir per causa de l'aglomeració i el dèficit d'equipaments en zones verdes.

En definitiva, pensem que el bosc és un dels elements del paisatge més significatius i que millor reflecteixen el pensament i les contradiccions de societats passades i presents. Des de sempre ha gaudit d'una especial aurèola, d'un peculiar embolcall. Si a tot això hi afegiu el fet que és un dels elements més característics del paisatge de l'Alta Garrotxa, entendreu perquè l'hem escollit.

Metodològicament, el treball de camp —l'enquesta— ha estat la principal eina a l'hora d'intentar demostrar les hipòtesis abans plantejades. Era clar que havia de ser una enquesta oberta, sense límit de preguntes ni de respostes, si bé orientada cap a un punt ben concret: el bosc, i per extensió el paisatge de l'Alta Garrotxa. Ens guiàvem, efectivament, per una mena d'esbós de qüestionari, que ens servia per a dirigir i centrar la conversa, però deixàvem llibertat total al nostre interlocutor. Breument, vegeu a continuació cap a on apuntaven les nostres intervencions⁵:

- Dades generals sobre l'explotació i economia familiars.
- Ús del bosc en el passat i en el present.
- Concepte de bosc.
- Recursos naturals extrems del bosc. La seva valoració.
- Percepció dels canvis de paisatge. El pas de les estacions i el bosc.
- La consciència de pertànyer a un lloc.
- Valoració dels agents externs que intervenen en el bosc.
- Percepció dels elements no naturals integrants del bosc.
- Contes i llegendes referents al bosc.

Un bloc de notes, un magnetòfon, un aparell de fotografiar i un mapa. Vet aquí els estris del nostre treball de camp. Senzills, però imprescindibles. El magnetòfon ens ha permès, un cop a casa, aprofundir en cada una de les converses mantingudes. Hi ha una diferència abismal entre el suc tret d'una conversa enregistrada i una que no ho ha pogut ser. En un treball com aquest no és aconse-

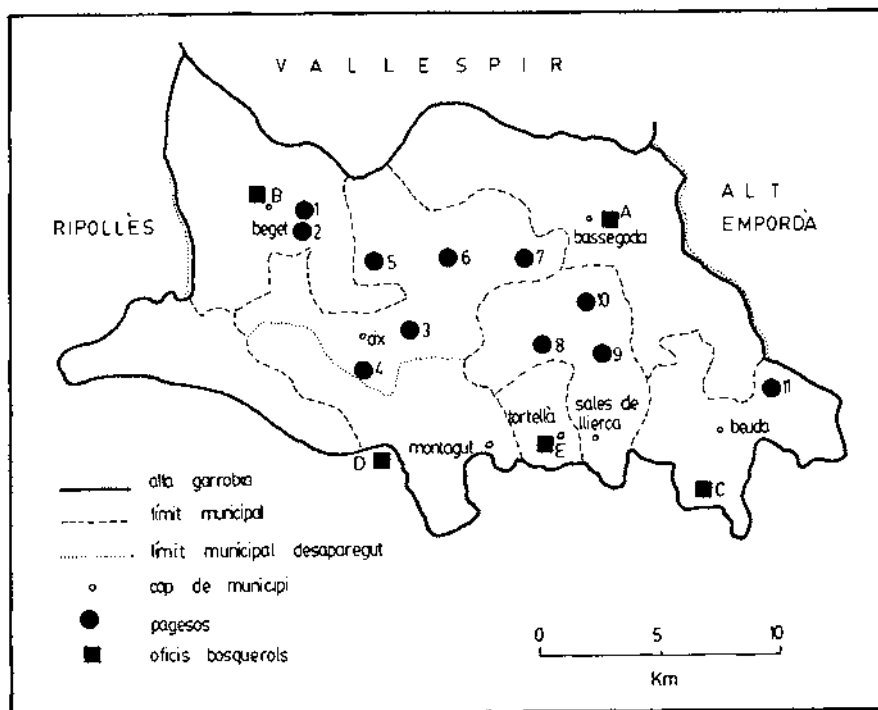
⁵ Les respostes corresponents a les tres últimes preguntes del qüestionari han donat lloc a tres capítols, els quals, per manca d'espai, no apareixen en aquest article.

llable confiar massa en la memòria. En total hem arribat a 642 minuts de gravació directa *in situ*.

Des del començament vàrem veure clar que el nostre treball de camp, independentment del rigor científic amb què es realitzés i de l'aprofitament real que se'n tragués, havia d'anar marcat per dos grans paràmetres. Per una banda intentaríem, sempre que fos possible, viure intensament totes les possibilitats que ofereix un treball de camp d'aquest tipus. És a dir, si del que es tracta és d'averiguar com percebeixen el bosc els pagesos, intentem veure alhora com el percebem nosaltres, intentem enriquir la nostra percepció aguditzant al màxim la capacitat d'observació i d'aprehensió sensorial de l'entorn. I això únicament és possible si els desplaçaments es fan a peu⁶. Sempre, doncs, que el temps — tant el material com l'atmosfèric — ho ha permès, ens hem desplaçat amunt i avall a peu. L'altre gran paràmetre que ha marcat la nostra actuació ha consistit a ser totalment sincers i honestos amb les persones que entrevistàvem. A totes elles se'ls ha anunciat d'entrada quins eren els nostres objectius i què n'esperàvem. Mai no s'ha posat en marxa el magnetòfon sense el seu consentiment, ni s'ha tirat cap fotografia sense la seva aprovació. En fi, el nostre comportament intentà de ser el màxim de respectuós possible envers unes persones que, en definitiva, no tenien per què deixar la picassa, el ramat o la falç per a escoltar-nos.

L'Alta Garrotxa comprèn petits poblets, veïnats i sobretot cases de pagès, la majoria de les quals estan avui deshabitades. El nostre treball s'ha centrat únicament i exclusiva en les cases de pagès i en especial en les més aïllades i incomunicades, en les més «emboscades», per a dir-ho d'alguna manera (vegeu gràfic II). D'aqueixes n'hem escollit una mostra del 50 % (onze masos). Són tots ells petits propietaris i masovers, típics representants d'una agricultura de munranya deficitària i amb un ínfim nivell de maquinització i capitalització. Els podríem qualificar de «pagesos pastors i bosquerols». Certament, el bosc i les pastures — molt més que els camps de conreu — han estat des de sempre i encara avui els dos elements del paisatge més presents en les seves estructures mentals i econòmiques.

⁶ En d'altres ocasions hem insistit ja sobre aquest punt: «Les característiques anatòmiques de l'organisme humà permeten a l'home moure's pel medi ambient a una velocitat ideal per a captar sensorialment tota la immensa vida de l'espai que l'envolta. A peu, l'home pot veure sense dificultat els arbres, els ocells, els grans de sorra, les formigues; pot sentir el soroll de les fulles mogudes pel vent; pot flairar tota mena d'olors; a peu, també, podrà advertir el pas d'una superfície rugosa a una altra de llisa...; a la velocitat de l'automòbil es perd tota mena de contacte sensorial amb el paisatge, fins a arribar a un punt en què aquest esdevé pràcticament nul». (NOCUÈ, 1981; p. 42).

Gràfic II. L'Alta Garrotxa: localització de les enquestes.

La numeració correspon a: 1, Can Batlle («Esteve»); 2, La Teularia; 3, La Sala («Manel» i «Silvestre»); 4, Pineda («Alexandre»); 5, El Ripoll («Delfi»); 6, La Masó; 7, Ca l'Agustí de Riu («Joan»); 8, La Quintana («Cisco»); 9, Monteia; 10, L'Orri («Met»); 11, Falgars; A, Can Nou; B, Can Blanc; C, Can Bellaire; D, Ca l'Eliseu; E, Can Moli.

L'ALTA GARROTXA: ELS BOSCOS I LA GENT, AVUI

Més amunt hem deixat ja prou clar, ens sembla, el tipus de treball de camp, i més concretament d'enquesta, que el nostre enfocament requeria. En aquest apartat, que cal considerar com a eix vertebrador de tot l'article, no hi heu de buscar una resposta sistemàtica a les qüestions que al llarg de l'entrevista intentàvem treure a la llum. Els punts que a continuació tractarem s'han classificat, certament, d'acord amb aquelles qüestions, però, més que tot, d'acord amb les impressions comunes, molt més riques del que imaginàvem, dels nostres personatges. Recordem que es tracta d'una enquesta oberta, gens limitativa.

Apareixeran en cursiva, quan surtin per primera vegada, aquells mots que facin referència d'una manera o altra al vocabulari específicament bosquerol em-

prat pels nostres interlocutors. Hom recorrerà constantment a paraules, expressions o frases dites literalment pels qui responien l'enquesta: en aquest cas aniran entre cometes. Dins el parèntesi trobareu l'autor (V. la llegenda del gràfic II).

El concepte de bosc

Per al nostre eminent botànic Ramon Folch i Guillèn, un bosc és «un conjunt vegetal on domina un estrat arbori o diversos sobre un o diversos estrats herbacis i/o arbustius. Allò que tipifica el bosc és la dominància dels arbres. Són els arbres els que li presten el principal caràcter fisionòmic. Però, ultra els arbres, fan també part inseparable dels boscos les espècies arbustives i/o herbàcies i/o lianoides que formen els altres estrats, és a dir, el sotabosc» (FOLCH, 1981, p. 25).

Exactament és aquest el concepte que els nostres pagesos tenen del bosc, si bé ho expressen d'una manera diferent de com ho fa el nostre company:

una *plantada*, una *arbreda* no és un *bosc*. Un bosc és allò que es va reproduint tot sol des de ja fa molt temps. Dintre un bosc no només hi ha arbres, sinó també *herbes*, *bardisses*, *romegueres*, *esbarzers*. És el *sotabosc*. (Esteve).

FOLCH (1981, p. 25) tampoc no considera les arbredes com a boscos:

...simples arbredes o plantacions artificials d'arbres on no es pot dir que manqui el sotabosc, perquè en realitat ni bosc no existeix.

Els boscos tenen una denominació específica segons l'arbre que hi domina. A l'Alta Garrotxa, en ser hegemònics l'alzina i el pi, hom parla sovint d'*alzinars* i *pinedes* (una de les cases visitades es coneix precisament amb el nom de «Pineda») i en menor mesura de *rouredes*, *fagedes*, *castanyeredes*...

Curiosament, quan en certs moments de la conversa el nostre interlocutor vol donar un toc de magnificència, grandiositat o misteri al bosc, substitueix aquesta paraula per una altra carregada de més contingut: *boscúries*.

Valga'm Déu, si havia treballat a *bosc*: ja de jove m'endisava de bon matí en aquelles *velles boscúries d'aulina*. (Cisco).

Recursos naturals extrets del bosc: La seva valoració

Una cosa és molt clara: si haguéssim donat crèdit a les primeres impressions valoratives dels recursos naturals extrets del bosc, aquest treball no s'hagués pogut realitzar. Certament, la incidència que avui té el bosc en el mode de vida i en les relacions socio-econòmiques dels pagesos de l'Alta Garrotxa és infinitament inferior a la que hi tenia fa trenta o quaranta anys. Però no per això la percepció del bosc i la valoració dels recursos naturals que encara avui hom hi extreu havia de ser menys rica.

Tots i cadascun dels entrevistats recorren immediatament al passat del bosc. Tenen en el record una explotació del bosc molt més variada i intensa que l'actual, i, d'entrada, sembla que aquest fet els impedeixi de fer qualsevol valoració respecte al bosc d'avui. No és així. A mesura que la conversa progressa, t'adones que els recursos naturals extrets del bosc són encara prou considerables (si bé, això sí, considerats més qualitativament que quantitativament) i que la percepció que en tenen és molt més rica del que semblava en un principi.

La vegetació de l'Alta Garrotxa reflecteix amb fidelitat les característiques climàtiques i del terreny en el qual s'assenta. Certament, en aquest sector més mediterrani de la Garrotxa, amb predomini de calcàries eocèniques, fortament alterades per l'acció de l'aigua (paisatge càrstic), hi predomina el bosc d'alzina de tipus muntanyenc amb un sotabosc característic de boix i d'arbust mediterranis.

El domini de l'alzina és compartit pel pi, generalment pi roig o rojalet. A les zones més altes, i també a les obagues, hi creixen amb facilitat roures, faigs i castanyers, aquest últims plantats per l'home. Pollancre, saizes, trèmols, besos, verns, àlbers i oms ombregen rieres i petits rierols.

Els pagesos de l'Alta Garrotxa distingeixen perfectament totes i cadascuna d'aquestes espècies. Coneixen el seu emplaçament, les seves característiques externes i fisiològiques, la seva utilitat. Les classifiquen en dos grans grups: l'alzina i el pi conformen el primer, i tota la resta el segon.

A nivell perceptiu s'estableix entre l'alzina i el pi una mena de lluita entre gegants, el resultat de la qual — i d'això en són plenament conscients — el decideix sempre, en última instància, l'home. Quan ha convingut defensar l'alzina (època del carbó), hom no s'ha preocupat gaire pel retrocés del pi. Avui, en canvi, una pineda té molta més sortida que un alzinar. És molt freqüent també la valoració positiva o negativa d'una de les dues comunitats vegetals en funció de les exigències del ramat. Segons sembla, el bestiar aprecia molt l'herba de l'alzina i rebutja, en canvi, la de la pineda; en conseqüència, el pagès pastor mai no ha vist amb bons ulls la pineda. Vegem-ho tot això:

Amb la *picassa*, a la primavera ens dedicàvem a *pelar* els pins, per tal que *s'assequessin* i no es *mengessin* l'aulina, i és que l'herba del pi no és gaire bona. El *bestiar* la troba *agra* i no la vol. L'herba de l'aulina, en canvi, és *dolça*. De pins no se'n plantaven massa. El que fèiem era, en tot cas, matar-los: ja ho dic, d'allà on hi ha gaire pi, el *ramat de llana* no en vol saber res. (Cisco).

L'alzina i el pi sempre se les han portades. Joestic convençut que temps enllà aquesta terra era plena de pi i que *l'alzina l'envaï*. Ara passa l'inrevés: *ara el pi tornarà a fer perdre l'alzina*. Arreu es veuen pins petits... el pi avui és molt estimat. Abans ho era molt més l'alzina. (Alexandre).

La idea, avui, és de protegir el pi: l'alzina és molt més *viva*. L'alzina, un cop tallada, torna a *brotar*. El pi, no: ha de tornar a *caure una grana*, fer-se *el brot* i *créixer* tot l'arbre. És difícil saber *qui domina* qui: el pi creix més guanya en *alçada*, però l'alzina és molt *vivaç* i *resistent*. (Met).

La valoració de les espècies vegetals varia, doncs, segons les necessitats concretes del moment. Avui les serradores de Tortellà, Montagut, Argelaguer i Olot només s'arrisquen a enviar algun llenyataire a l'Alta Garrotxa, si es tracta de tallar pins (que esdevindran caixes d'embalatge), i amb la condició, evidentment, que s'hi arribi amb el camió o el tractor, cosa no sempre factible.

L'alzina ja no serveix per a res més que per a llenya, i per això no cal anar tan lluny. Amb els boscos de la vall d'Olot es cobreix fàcilment la demanda. Qualsevol intent d'explotació de les espècies arbòries englobades en el segon grup, pel fet de ser molt més minoritàries i fins inaccessibles, implicaria sensibles pèrdues econòmiques. D'aquí ve que ni se'n parli.

En un moment determinat vàrem pensar si cabia la possibilitat que els nostres interlocutors s'inclinessin més per una o altra espècie arbòria en funció de criteris purament estètics. Hi ha arbres i plantes que, objectivament, tenen un grau de bellesa més elevat que d'altres; això és evident. Val a dir que aquesta línia d'investigació no va arribar a resultats massa satisfactoris. De fet, no representava cap mena d'impediment per a la continuació del nostre treball. L'única conclusió clara que n'hem extret és que les qualitats estètiques més apreciades en un arbre són la seva vellesa i grandària:

El *roure* és un *arbre senyor*. A Hormoier mateix hi ha uns roures centenaris que fan més d'un *metre vint de diàmetre*. Quins arbres! Les *alzines grosses* també són maques: a casa n'hi ha una que fa ben bé *sis pams* de diàmetre. El faig també m'agrada molt. (Esteve).

L'enorme contrast paisatgístic entre l'Alta Garrotxa, de caràcter mediterrani, i les valls olotines, amb tonalitats francament atlàntiques, és degut més que a causes climàtiques a la diferència de substrat geològic i d'aprofitament de les aigües, car la pluviositat no varia massa d'un lloc a l'altre (aproximadament uns 1000 mm. anuals). Són les calcàries les causants de la manca d'humitat i d'aigua superficial.

Caldrà, doncs, aprofitar bé les deus i les fonts, que, segons els pagesos, surten sempre enmig del bosc. L'aigua és considerada com un dels recursos naturals que ofereix el bosc. La consideració de la seva abundància o carestia varia enormement d'un lloc a l'altre, en funció, sobretot, de l'emplaçament de la masia:

D'aigua, no en falta. De *fonts, enmig del bosc* n'hi ha tantes com volgueu». (Esteve).

De fonts, tot això de per aquí n'és molt fallat. (Manel).

No tenim problema d'aigua. Les fonts surten enmig del bosc, cap avall, a la vora del riu. (Delfi).

D'aigua estem bé. Totes les fonts surten *enmig del bosc*. La que arriba a la casa, ens ve de la capella de les Agujes. (Joan).

Les fonts són sempre *dins del bosc*. Nosaltres, aquí, no tenim problemes d'aigua. (Alexandre).

El bolet és un dels recursos naturals extrets del bosc que des de sempre ha gaudit d'una valoració molt més qualitativa que quantitativa. Tot i ser una bona terra, la collita de bolets ha superat ben poques vegades l'estricta àmbit de les necessitats familiars. Els únics indicis de comercialització, si així volem dir-ne, cal buscar-los en aquells pocs quilos d'excedent que es vendran en una bona anyada al mercat, al costat dels ous, les gallines o les verdures. Semblantment podríem dir respecte a les castanyes i els cargols, per exemple. Tot i el seu limitat període de vida i les enormes fluctuacions d'un any a l'altre, el bolet, amb les seves excel·lentíssimes qualitats culinàries, ha estat sempre envoltat d'una aurèola especial.

De bolets, se'n fan molts, però aquest any no és una bona anyada: no ha plogut com havia de ploure. Normalment collim *rovellons, escarlots o escarlats, negrantins, ratapeus, vaquetes, camasecs*. De *tòfones i moixernons*, no se'n fan gaires. Cap a la banda de Ripoll n'hi ha més. Ja sabeu que en Delfi n'és el rei. (Alexandre).

L'Alexandre té raó. En Delfi és l'únic cas, no solament a l'Alta Garrotxa sinó a tota la comarca, d'explotació intensiva i amb amplis marges de rendiment d'una determinada classe de bolets: les *tòfones*, un dels productes alimenticis més cars del mercat (14.000 pts/Kg.). Té vedada gran part de la finca de l'amo (una de les finques més grans de l'Alta Garrotxa: 1.200 ha. de boscos i pastures foren comprades fa cinc anys per un acabat senyor de Barcelona, al preu de vuit milions de pessetes).

Primer *treiem* les que són *per alt sense gos*. Ja sabem on són. Quan són *madures* les traïem amb gos. El gos les *ensuma, esgarrapa el terra*, i si realment ha trobat una *tòfona* li donem un *tall de botifarra*. No convé que siguin gaire caçadors, perquè llavors et segueixen els rastres d'animals. Han de ser *gossos d'atura o perdiguers*. A casa els tinc sempre *estatats*, perquè no se'n vagin a caçar. S'han d'ensenyar de ben petits, abans que *agafin vicis*. Les *tòfones* s'han de *caçar* des de primers d'octubre fins a finals de març, és a dir uns sis mesos. Hormoier és tan bo com la resta de l'Alta Garrotxa, perquè les *tòfones es fan* en terra d'aquesta, *de calç i d'aulina*. El que passa és que jo només he pogut *vedar* aquest tros, perquè entra en la propietat de l'amo. Fora d'aquí (es refereix a Castella), tot és vedat, és aquí que no es fa. No hi ha gaire gent que s'hi

dediqui. Per aquí (la Garrotxa) només som tres o quatre, i ens coneixem tots. Les tòfones es coneixen de sempre: ja abans de la guerra se'n caçaven però ara sembla que són més apreciades. (Delfí).

El cas de les tòfones és un dels exemples més evidents que una rica percepció del bosc i l'agudització de la capacitat d'aprehensió sensorial dels seus recursos naturals és una garantia de supervivència i una font potencial d'ingressos. Per a caçar tòfones és indispensable aquesta riquesa perceptiva de què no tothom pot presumir. En Delfí sí: els mateixos pagesos dels encontorns li reconeixen aquest mèrit. Hom diu que és capaç, fins i tot, de caçar tòfones sense gos: les tòfones es fan a uns quants centímetres sota terra, no mostren cap signe extern de la seva presència! Sense el gos, però, difícilment podria arribar a les fites de rendiment a què arriba ara. D'aquí ve l'atenció constant que mereixen aquests animals. El mateix dia en què es realitzava aquesta entrevista, en Delfí se n'anava a una clínica canina de Sant Feliu de Guíxols a treure un quist d'un dels seus gossos més apreciats. El que sí es segur, és que més d'un francès ha menjat tòfones caçades a l'Alta Garrotxa. Un cop collides, les envia a l'Ametlla, Vic o Centelles, des d'on s'exporten cap a França.

Dintre l'ampli ventall de recursos naturals que ofereix el bosc potser són els bolets, més i tot que la caça, els que més peu donen a convertir el bosc en un tema de conversa entre els pagesos, sempre amb un to francament despreocupat i simpàtic. Mentre estava parlant amb en Met de l'Orri, el setembre de 1981, temps de bolets, s'apropà un veí que anava a caçar-ne. Després de les primeres paraules de salutació, s'establí immediatament entre ells un diàleg totalment espontani centrat exclusivament en els bolets. Estigueren tres quarts d'hora — i podien haver-hi estat molt més — parlant del mateix tema. Vàrem quedar realment sorpresos que un simple bolet pogués donar lloc a una tal riquesa de vocabulari i d'expressivitat. A més, caçar bolets ve a ser una mena de joc d'astúcia i d'habilitat. I a tothom li agrada ser una mica més murri que el veí.

Transcriure ara tota la conversa representaria un allargament excessiu d'aquest apartat. No podem evitar, però, la temptació d'oferir-vos-en un tros:

Met: Eh, quina cosa! En aquell *quintà*, cap una banda *se'n feien* i cap a l'altra no!

Veí: És veritat. Del *serrat ençà*, mirant cap a Sant Grau, no n'hi havia cap. I en canvi, mirant cap a Serradell, allà sí.

M: I *cap a baix* no se n'hi fan mai? Jo hi he anat tres o quatre vegades i no emplenat mai el *cistell*.

V: *Rostos avall*, no pas gaire. Ara, per la part *bac* sí. Allà on també se n'hi fan, és tot aquell *serradal* que parteix el terme de Can Pentinet. Allò sí que és *bo*.

M: Aquest any no he estat de gaire sort. Un dia sí, vaig fer una *arre-*

plega de rossinyols allà a Can Meneral Te fot, si en vaig *collir!* Potser en vaig fer un parell de quilos, i de *rovellons* ben bé quatre.

V: Ah collons! Per això no n'hi vàrem trobar. Tu ja hi devies haver anat abans, perquè eren molts *passats*. Me cago en l'oscal Si haguéssim pogut *recollir* tots els *podrús*, collons, potser n'haguérem fet un *gros cistell*.

M: Ui, allà se n'hi fan molts!

V: És que tu hi devies haver anat abans de la Mare de Déu. I llavors, és clar, amb aquells dies de tant de sol, es varen passar de seguida.

M: Allà on també se'n fan és *cap aquí dalt*, al *cim* d'aquest quintà, però ahir i abans d'ahir ja hi havia molta gent. Malament! Són d'aquells *racons* que els mira tothom, i per això mateix a vegades els deixa tothom, pensant que ja hi haurà passat un altre.

V: Avui no penso pas trobar-ne gaires.

M: Fa de mal dir, però em sembla que no empienaràs pas el cistell. I mira que el *temps* ha anat bé, ara aquest *últim moment*.

V: Sí, però n'hi ha que *diuen que la terra ja no en vol, ara, de bolets*. No es fan gaire a la seva *temporada*. L'any passat igual, per Sant Miquel poc que n'hi havia cap.

M: Ja hi som! *Què saben els bolets del calendari?* No en saben pas res! Els bolets *saben de la humitat, de la frescor, del temps*, però de res més.

Hom coneix perfectament l'hàbitat més òptim de cada bolet: els rovellons en pinedes, les vaquetes en alzinars, castanyars i rouredes, les tòfones en alzinars, etc. Això ens fa pensar — ja sortint-nos una mica del tema — que, en definitiva, el tipus de bosc que més en freqüenta depèn del que s'hi vagi a buscar.

La caça ha anat des de sempre íntimament lligada al bosc. És al bosc on els animals troben refugi, aigua i els aliments necessaris per a sobreviure.

L'home, al llarg de la història, ha considerat els animals salvatges que l'envolten de tres maneres diferents, segons les condicions especials de cada medi i època: com a mitjà d'alimentació, com a perill per a les collites i com a objecte d'esplai. La caça, avui, a l'Alta Garrotxa, compleix aquesta darrera finalitat.

La fauna és variada, i cada dia menys abundant: senglars, guineus, teixons, esquiroles, conills, perdius, alguna cabra perduda reintegrada a la vida salvatge, àligues, voltors, trencaossos, falcons, grans ducs, esparvers, corbs, gralles, becades. Algunes d'aquestes espècies en perill d'extinció són protegides, teòricament, per l'Estat.

El nostre pagès és avui caçador no per necessitat sinó per esplai. Podem assegurar, però, que en aquesta percepció sectorial del bosc hi ha fortes reminiscències dels temps en què la caça era quelcom més que un esplai. És això el que diferencia el pagès caçador del pagès no caçador.

De llops, jo n'havia vistos en aquestes terres, i fins recordo que en vàrem matar algun cap allà a Hormoier. El llop era *dolent, maliciós*. Sem-

blava que li agradés matar per matar. Jo em pregunto, per què havia de matar mig ramat si només es menjava un parell d'ovelles? D'àngüles n'hi havia hagut moltes, i encara avui n'hi ha: En aquestes *cinglateres* hi són salvades. Aquí n'hi ha molts de cingles, molts i molts. L'àngüla i la *guilla* sempre s'han de vigilar. Jo he vist més d'una vegada com una àguila s'emportava un *xai petit*. (Silvestre).

El seu fill ja s'ho mira d'una altra manera. Més aviat sembla lamentar-se que el procés de marginació general que viu l'Alta Garrotxa acabi també amb l'únic esbarjo amb què compta:

La caça va desapareixent perquè les cases es van tancant. I si les cases tanquen els camps ningú els treballa. El *conill*, la *perdiu*, tot aquest bestiar, vol menjar del camp. Al *porc*, li passarà igual. (Manel).

El *senglar* se n'ha anat. Abans amb la *colla* de Camprodon en caçàvem cinquanta o seixanta cada any. Ara amb prou feines arribem als quinze. (Esteve).

De caça no n'hi ha massa. Hi ha molt senglar i poc conill. Aquest bestiar depèn força dels cultius: Si avui no trobem camps, per força han de marxar. *Se n'ha anat amb la gent*. Els boscos, abans, tenien molta més vida: no costava massa trobar *colles* senceres de senglars, amb conills, amb esquirois, que tant busquen *la gla de l'alzina com la pinya del pi*. D'àngüles i esparvers tampoc n'hi ha tants. No ho sé per què. Potser els falta *carronya?* (Met).

S'observa una clara interrelació entre la desaparició de la caça i el progressiu estat d'abandó i despoblament que està sofrint l'Alta Garrotxa, correlació que en el cas dels bolets no s'establí mai. Podríem afirmar, sense por a equivocarnos, que els nostres pagesos empren la caça com un indicador més del procés de degradació que estan vivint.

En la ment dels nostres pagesos les plantes medicinals són considerades com un recurs natural més que el bosc ofereix. Tots i cadascun dels pagesos entrevistats mantenen una fe absoluta en les facultats guaridores d'aquestes plantes. Les dones de la casa, especialment les àvies, són qui més encertadament les administren i qui millor coneixen les seves facultats.

D'herbes medicinals en trobareu tantes com voldreu: *camamilla*, *fari-gola*, *herba prima*, *hisop*, *orella d'ós*... totes van bé per a una cosa o altra. La camamilla, per exemple, us curarà el mal de ventre. Si no us el cura, malament. Ja podeu córrer a buscar el metge (Manel).

D'herbes medicinals, la padrina n'és la mestressa: *camamilla*, *farigo-la*, *herba fetgera*, *flor de tei*, *hisop*, *orella d'ós*, *flor de pruna*, *herba prima*.. de tot en fa aigües. Un any una colla d'estudiants varen venir a caçar *orella d'ós*. (Delfi).

Només en *collim* per nosaltres, però no fa gaire, deu fer dos anys, encara vàrem vendre un ramat de flor de tei i de *til·la* a un de Sant Joan. D'*orella d'ós* no n'hi ha massa. (Esteve).

Totes les herbes són medicinals, però s'ha de saber per a què serveixen. Nosaltres solem collir camamilla, farigola, orelia d'ós, *corona de rei*... per al consum familiar. (Alexandre).

La indústria carbonera sorgida arran de la combustió dels troncs d'alzina va representar per a l'Alta Garrotxa el moment més àlgid de la seva història, quant a la circulació de gent, l'explotació de boscos i, el moviment econòmic en general.

D'això, se'n recorden molt bé els nostres pagesos. I, en parlar de qualsevol aspecte relacionat amb el bosc, surt a relleu immediatament el carbó, o el bosc i el carbó.

Tot i que avui gairebé no s'exploti, el carbó d'alzina continua essent als ulls dels nostres pagesos un dels recursos naturals més inherents al bosc.

Parlar del carbó era, a més, una bona entrada per a iniciar la conversa. Sabíem que era un tema que dominaven, i, a més, els agradava d'explicar. Per això, a gairebé totes les cintes sentireu parlar, al principi, del carbó, en totes i cadascuna de les seves facetes: la vida dels carboners, tot el llarg procés que va des que els llenyataires tallaven l'alzina fins que els traginers s'emportaven el carbó, les conseqüències socials i econòmiques d'aquesta activitat.

El bosc i les pastures. El ramat

El pagès de l'Alta Garrotxa és i ha estat des de sempre un pagès pastor i bosquerol. Cap altre element del paisatge — del paisatge amb possibilitats d'explotació humana — està tant lligat al bosc com les pastures. Les pastures neixen del bosc, moren al bosc i es confonen sovint amb el bosc. El nostre pastor és un home que té cura de les ovelles, però alhora talla llenya, cull herbes, caça i, en algun cas, fins i tot fa carbó. En canvi, aquest paral·lelisme és impossible d'establir en els camps de conreu. Pensem que estem en una zona de muntanya.

A més, en molt casos és precisament el ramat, ja que no el treball bosquerol, qui obliga a una certa assiduitat en la percepció del bosc.

L'Esteve Puigmal ens ho resumeix de la següent manera:

Totes les masies de l'Alta Garrotxa eren — i les que queden encara ho són — eminentment pastorívols i bosquerols. El bosc i les pastures són dos factors econòmics molt diferents i difícilment es poden comparar. No hi havia cap casa sense el seu tros de pastura, com tampoc no hi havia cap pagès sense anar a bosc. El bosc, pel pagès, venia a ser una mena de sobresou molt apreciat amb què comptaven. El carbó i el bosc era el que la indústria és a la ciutat.

Aquesta estreta relació bosc-pastures és clarament percebuda pels nostres pagesos:

De camps de conreu mai n'hem tingut massa. Una mica de terra per a fer quatre fesols, blat, patates i fajol. La gent viu del bestiar d'engega, i el qui pot i té forces va a bosc. Abans els pastors governaven més que l'amo: havies de tenir bous perquè les vaques donariem massa vedells i traurien l'herba de les ovelles. Els boscos són de l'amo i en fa el que vol. (Cisco).

Allà on abans hi passaves amb dues-centes ovelles, ara no hi passes ni amb una. Els pastors sempre anaven amb un podall a la mà, i mantenien nets els camins. (Manel).

Tot el que no és pasturat pel bestiar d'engega. Però això va a menys perquè la mata ho va agafant tot. Els camins de bosc s'han perdut tots. Abans amb el carbó s'estassaven i hi havia més bestiar, sobretot cabres, que es mengen la bardissa. (Esteve).

El bosc es va menjant la pastura. Sort que nosaltres ho anem controlant i l'anem tallant a mesura que s'acosta. A més, el bestiar ens és de gran ajuda: ho escapcen tot. Les cabres es mengen les romegueres i s'empassen els ginebres i tot. (Alexandre).

Valoració del treball a bosc

Hom és plenament conscient que el bosc, avui, ha deixat de ser rendible, tant per a l'amo com per al treballador, llevat de comptades excepcions. Per altra part, ningú no ha negat mai que no fos un treball realment dur:

Després de la guerra, quan les fronteres estaven tancades, s'hi va notar molt: fins se'n tallava massa, més del que creixia. Avui, això, ja no rendeix. Els jornals han pujat, el transport és car, i la fusta va massa barata. Nosaltres encara pelem el pi a bosc, un cop tallat, perquè així no pesi tant i el transport no sigui tan car. Però això no ho fan enlloc. Aquest pi anirà a parar a serraries de Banyoles, Figueres i Girona. A Olot no, perquè la carretera ja fa massa pujada. És una feina molt dura. (Met).

Es un ofici dur, però ningú et dirà res si et vols asseure i fumar un «cigarro». En canvi, en una fàbrica has de ser-hi. (Alexandre).

De fusta n'hi ha tanta com vulguis, però no val la pena de treure-la. Costaria més la carretera i els jornals que la mateixa fusta. (Esteve).

Cada any anem dos o tres mesos a l'hivern a bosc. S'hi ha d'anar. Igualment aquí no s'hi fa res: Els camps queden mig esmorteïts. Si vas a bosc sempre guanyes algun jornal. (Joan).

Els propietaris no en treuen ni cinc cèntims del bosc, entre la bardissa i la falta de carreteres. Nosaltres, almenys, en treiem llenya per escalfar-nos. Anar amb la picassa al bosc era realment pesat; a més, moltes vegades havies d'anar a desemboscar molt lluny i tragar a coll la llenya

fins aquí. Però no ho sé, avui la gent sembla que visqui més amargada. *Aquell temps*, la gent estava més contenta amb una *ceba* que no pas avui amb un *pollastre*. (Manel).

Quan es parla del treball a bosc en general, del tipus de feina que s'hi ha de fer, i de la duresa inherent a totes elles, és quan més sovint es deixa sentir aquesta mena de judicis morals sobre el mode de vida rural, sobre el treball, i fins i tot sobre el mateix bosc.

Valga'm Déu, si se n'hi poden fer de coses al bosc: *treure llenya, fer carbó, netejar-lo, caçar bolets, caçar, portar-hi el ramat a pasturar, treure'n menjar pel bestiar (les vaques es mengen la fulla tendra d'aulina, i les cabres pla)*,... El que més li convé, però, és la *neteja*. Abans es feia cada any, un any aquí i l'altre més enllà. Això ho fèiem cada any abans de treure la fusta. A més, els mateixos *bosquerols i traginers* vetllaven perquè es matinguessin nets. Ara tot això ha canviat, *els boscos no es cuiden tant*, i no solament perquè ha marxat molta gent sinó perquè, no ho sé, *sembla que es treballi d'una altra manera: hom és més materialista*, no importa com quedi el bosc després d'una *treta*, ni si es *malmeten els arbres petits* o els brots que tot just *treuen el cap*. Abans s'hi pensaven més: *el bosc era més respectat*. (Met).

Jo hi havia *picat* molt a bosc. L'havia *estassat*, havia *traginat llenya*, l'havia *ajustada* i n'havia fet *piles per als carboners*. (Manel).

De fet, més que tallar-lo, jo em dedicava sobretot a «*arrastrar*» el pi. El que sí tallo és *alzina per a llenya*, i a vegades també *per a fer carbó*, si algú m'ho demana. Ara n'haig d'encendre una pila que l'amo em va demanar. Tota la vida havia fet carbó, des dels deu anys. Potser per això n'estic una mica tip. Ara no hi ha ningú que ho vulgui fer, i si en faig és perquè l'amo, en *Gridó, d'Olot*, m'ho ha manat. Diu que el vol per a fer *carn a la brasa*. (Joan).

Encara vaig a bosc però ja no tant. Abans sí. M'hi passava gran part de l'any, com la major part dels *homes* de Beget. De fet, completàvem la feina del carboner: Li tallàvem la llenya, li ajustàvem i fins li netejàvem la *plaça*; després li trèiem el carbó. *Es carbonava molt* per aquí dalt. (Esteve).

Hom és plenament conscient que a vegades l'explotació del bosc en el passat era també abusiva.

Una de les causes que els nostres boscos siguin tan *bruts* ha estat la *tala excessiva*. Pel sistema de la *tala a mata-rasa es malmetia* el bosc: les *bardisses* pujaven amb més rapidesa i vivacitat que l'arbre i l'*ofegaven* o li *retardaven* el seu creixement. És molt difícil així *recuperar el bosc*. La mateixa bardissa amb els anys es farà *vella* i *morirà*, però de moment ja haurà impedit que *cap gra grilli*. Un altre sistema de *neteja de boscos* i de *recuperació de pastures* era el *foc* provocat. Només es cremava en aquells llocs on se sabia de cert que valia la pena de fer-ho, perquè en

sortirien bones pastures, però, és clar, de vegades el foc no es podia controlar... Els *artigaires* — jo no els recordo, però el pare sí — eren una gent molt *necessitada*. L'amo els donava *un tros de bosc o d'erm* perquè en *traguessin vianda*. Ells arribaven, ho tallaven tot, ho cremaven i ho conreaven. Al cap de dos anys se n'havien d'anar a fer el mateix a un altre tros o a començar a pagar ja un arrendament. (Met).

El paper dels *artigaires*⁷ caldria estudiar-lo més a fons. Hi ha ben poca cosa escrita. Tot està encara en la lúcida memòria dels nostres pagesos, veritable pou de sapiència. Normalment sempre ens en parlaven, si bé d'una manera molt vaga, quan feien referència a diferents formes d'explotació del bosc, ja sigui del passat o del present. D'aquí que hagi inclòs aquesta bella descripció en aquest apartat. L'Esteve explicava el mateix fenomen d'una altra manera:

Jo havia vist camps fins i tot a dalt del *Comanegra*. I és que llavors *s'ortriguejava*. A l'hivern *arrancaven la gleba* i la *covien*: Això els servia d'*adob natural* i alhora es netejava el terreny. *Saltaven* d'un lloc a l'altre, mai s'estaven quietes. Així s'anava *netejant* tot. (Esteve).

Bosc nets i bosc bruts

Sentir parlar de bosc «nets» i de bosc «bruts», segurament sorprèn més d'un botànic:

En l'estat actual de transformació humana dels nostres bosc és corrent que hom assagi d'eliminar el sotabosc mitjançant operacions qualificades de «neteja» o, més pròpiament, d'estassada. Així, és malauradament habitual sentir parlar de bosc «bruts» i de bosc «nets» en funció de l'estat del sotabosc. Hom vol imitar les boscanes, que són bosc nets de forma natural, sense adonar-se que la destrucció del sotabosc arbustiu i dens, quan s'hi fa de forma espontània, mena al desequilibri. Les exigències de les explotacions forestals, els riscos d'incendi en llocs molt sovintejats, etc. potser poden, en alguns casos molt concrets, justificar la pràctica de l'estassada, però aleshores cal que sigui feta de manera eficaç i localitzada als indrets on realment convingui. (FOLCH, 1981, p. 25).

De cap manera ens atreviríem a desmentir el parer dels nostres científics. El que sí afirmem és que, malgrat que sigui «malauradament habitual», dintre la percepció bosquetana dels nostres pagesos hom distingeix clarament i constant-

⁷ «Artigar és essencialment tallar i/o cremar un tros de bosc o de matollar i adobar-lo per sembrar. S'abandona al cap d'uns anys, un cop els sòls s'han empobrit i les collites són magres. Llavors s'artiga un altre indret». (PANAREDA, 1981; p. 16).

ment entre boscos «nets» i boscos «bruts». És una realitat. Anem a veure, però, quines connotacions pren aquesta distinció en boca dels nostres pagesos:

Encara ara, als boscos, havent *pujat l'arbre enlaire*, es torna a *passar força bé per baix*. Es passa molt més bé ara que no deu anys enrera. El bosc ha crescut tot i ha *ofegat la bardissa de sota*. Si es talla malament, llavors torna a *créixer tot*. *Quant menys es talla més es neteja*. (Joan).

Vet aquí, doncs, una lògica i clara relació entre bosc tallat-bosc brut i bosc no tallat-bosc net. No hi ha cap desig d'imitar les boscanes. Hom constata, senzillament, un canvi introduït per l'home en un ecosistema natural: de tots és conegut que l'enorme i compacte teulada formada pels grans arbres dels boscos equatorials permet de passejar-se amb relativa facilitat pels seus sotaboscós. Les dificultats sorgeixen quan l'home ha obert un camí o una carretera, i ha permès que el sotabosc arbustiu i herbaci rebés l'energia solar que li mancava per a créixer. És llavors quan apareix la típica imatge, tantes vegades vista a la pantalla, de l'expedicionari obrint-se pas entre falgueres gegants i plantes exòtiques. El nostre pagès no fa res més que constatar aquest fenomen.

Evidentment, una pineda té un sotabosc molt més clar que un alzinar. No per això els nostres pagesos, com tampoc els botànics, consideren el primer bosc «net» i el segon bosc «brut». En tot cas s'hi referiran amb sinònims: «boscos clars o esclarissats» per contraposició als «boscos atapeïts o espessos». Es parla de boscos «nets» i boscos «bruts» —i creiem que molt encertadament— en relació al seu estat d'explotació per part de l'home.

Abans *es tallava amb més mirament*, i per tant els boscos eren més nets. (Met).

L'arbre gros ofega el petit, i manté el bosc net. Per això els boscos que s'han tallat alguna vegada estan molt més embardissats que els que no s'han tallat mai o fa temps que no s'ha fet. (Cisco).

Cal advertir també sobre una altra accepció molt corrent donada a l'expressió bosc «brut». Normalment s'hi fa referència quan hom vol insistir en el pèssim estat dels camins i de les carreteres, i en el constant procés de degradació i de marginació que viu l'Alta Garrotxa:

Els boscos s'han *embrutit* des que la gent ha marxat. S'han embrutit *de bardisses, de ginebres, de tot*. Jo recordo que abans per aquests *rostos* passaven arreu: *els camins eren ben estassats*, ara s'han perdut tots perquè ningú els manté. I es perdrà tot. Vindrà un moment en què per aquests boscos no hi haurà res més que *feres*. (Manel)

Percepció del canvi de paisatge a partir del bosc. La percepció sensorial del bosc.

El paisatge sempre canvia, és dinàmic per naturalesa. No existeixen paisatges estàtics. Són múltiples les formes de canvi, com també són múltiples els factors inductors d'aquests canvis. En el nostre cas —i d'això n'estem plenament convençuts— el principal factor inductor del canvi de paisatge és el bosc.

D'entrada, val a dir que hi ha dos fenòmens clarament coneguts i assumits. En primer lloc, l'avanç del bosc; en segon lloc, que, en avançar el bosc, anem cap a una uniformització del paisatge.

Antigues feixes de conreu i pastures són avui bosc. Hom és plenament conscient d'aquesta transformació. Els més vells recorden fins i tot el bosc primitiu, el que hi havia abans de tallar-lo i convertir-lo en feixes de conreu, feixes que avui, al seu torn, tornen a ser bosc.

Molt sovint, també, les espècies arbòries del bosc primitiu i les de l'actual no coincideixen: alzinars convertits en pinedes, fagedes convertides en castanyedes... Si disposéssim de més temps fóra interessant de reflectir aquests canvis de paisatge en un mapa. Malauradament això no és possible.

Recordo haver *fangat i sembrat* amb les meves pròpies mans molts *trossos que avui són bosc*. (Esteve).

Veus aquesta *paret*? Ara la veus enmig del bosc, però no hi és perquè sí: abans era una *feixa*. Això havia estat cultivat! (Met).

Valga'm Déu! Valga'm Déu!, si n'havia treballat de *camp*s que avui *són tot bosc!* (Silvestre).

Tots els camps que s'han deixat han anat quedant *plens de bardissa*. (Delfi).

El bosc avança i es va menjant la pastura. Sort que el controlem, si no ja seria aquí. Veus aquest bosc d'aquí al davant? No pot estar més *atapeït*. Doncs, bé, jo recordo haver-lo vist ben *pelat*. El meu germà i un meu company el tallaren tot amb la *picassa*. (Alexandre).

Al nostre entendre, si alguna cosa diferencia el pagès de l'home urbà és la pèrdua per part d'aquest de la capacitat d'interacció sensorial amb la natura. El medi urbà limita cada cop més les possibilitats sensitives de l'home: hi ha molta gent que viu tot l'any sota una mateixa temperatura (oficina, cinema, domicili particular, cotxe amb calefacció i aire condicionat), que sent sempre les mateixes olors (o pudors), que trepitja constantment una superfície llisa, que sent sorolls artificials i repetitius fins a la monotonia. En fi, hi ha molta gent que viu, sembla, dins una capsa metàl·lica, hermèticament tancada i aïllada de tot.

Estem plenament convençuts, per contra, que el nostre pagès gaudeix d'una riquíssima percepció sensorial del món que l'envolta. És aquest un tema que,

per si sol, mereixeria tot un estudi a part, cosa totalment impossible en un treball com aquest.

Fixem-nos, en primer lloc, en la percepció visual del bosc. Tot i que el nostre àmbit d'estudi està poblat majoritàriament per arbres de fulla perenne, la percepció cromàtica del bosc i la seva relació amb el pas d'una estació a l'altra és prou rica.

Ara hi ha més bosc, i per això el *canvi de paisatge* no es nota tant. *A la primavera i a l'estiu l'herbatge és verd. A l'hivern queda més sec, rosseja. A les clotades del bosc i al bosc de ribera l'hivern es nota molt per les gelades. No és veritat que l'alzina sigui igual a l'estiu que a l'hivern. A l'estiu la fulla verdeja més perquè ja han caigut les velles, sobretot si ha plogut molt durant la primavera, i han sortit les tendres. Això que diuen que la fulla no li cau, no és veritat. El que passa és que mentre una cau l'altra puja, i mai es queda sense. A terra sempre se n'hi veu, de fulles. Ben poca en queda de vella a l'arbre. Estic convençut que cada dos anys la canvia tota.* (Esteve).

A la primavera notareu el canvi d'estació en el color verd de la fulla d'aulina. (Silvestre).

En canviar la fulla, l'alzinar canvia de color. A la tardor és d'un verd fosc, i a la primavera és d'un verd clar. I amb el pi passa igual. De totes maneres, amb l'herba i les altres plantes, encara notes més el canvi d'estació. (Alexandre).

El pas de les estacions en relació amb la varietat cromàtica de les plantes és molt més palpable, evidentment, en els arbres de fulla caduca. L'especial emplaçament de Ca l'Agustí de Riu permet als seus ocupants de mantenir en aquest sentit una doble percepció. Enclavada enmig d'una petita vall, aquesta casa està flanquejada, per una banda, per l'alzinar de la cara sud (solell) del Martanyà, i, per l'altra, per la cara nord (obaga) de la Serra de Guitarriu, plena de caducifòlies.

Aquest vessant no li canvia massa el paisatge en comparació amb l'altre. La tonalitat de l'alzinar varia sobretot als mesos de maig i juny, però no queda mai pelat com queda aquest costat. Aquí, en haver-hi molt de faig, avellaner i castanyer, l'hivern és tot sense fulles. És llavors quan es veuen bé els pins amagats. (Joan).

Les paraules «bac» i «solell», tan sovint emprades pels nostres interlocutors, no expressen tan sols, en boca seva, una diferenciació cromàtica de les espècies arbòries, sinó molt més. A muntanya, l'exposició al sol, per més poques hores que sigui, és bàsica per a la supervivència de l'home:

La terra és bona. La *desgràcia* que tenim és que *no s'assolella a l'hi-*

vern. Ara, saltant el mes d'octubre, el sol ens arribarà a les dues de la tarda, i a les quatre ja se n'anirà, i així durant tres mesos. Si cauen gelades, ja no en marxaran. Què hi vols fer aquí? No et queda més remei que anar a bosc. Sempre hi pots guanyar algun jornal. Fins que no arribi la primavera aquí no hi pots fer res. (Joan).

A més de la percepció visual del bosc existeix, n'estem segurs, una rica percepció acústica, tàctil i olfactiva, sobre la qual ben poc, per a no dir gens, hem pogut aprofundir. La percepció acústica⁸ no es limita tan sols al coneixement de la procedència del més mínim so produït al bosc (se n'hi poden produir a centenars, molts d'ells inexplicables per inexperts com nosaltres), sinó que també s'entreveu quan hom es refereix a la intensa activitat econòmica que s'hi donà no fa massa anys.

*A Tortellà n'hi havia molts, de traginers. Amb deu matxos cada colla, anaven i venien de Tortellà a Salarça. Quan passaven per aquí ja sabies que eren ells, per aquell *catric-catrac* de matxos en mig del bosc. (Alexandre).*

La demostració més clara que existeix una percepció olfactiva del bosc la tenim en les herbes medicinals i aromàtiques. Davant de qualsevol dubte sobre el nom o qualitats d'una herba, el primer que es fa és enumar-la. Moltes vegades és la intensa olor que desprenen algunes d'elles la que ens adverteix de la seva presència. Les olors, al bosc, són múltiples: l'olor d'arbres (cada arbre té una olor característica, de vegades més intensa i duradora que qualsevol herba aromàtica, com el cas de la teia), olor de terra (no us ve a la memòria l'olor de terra humida, per exemple?), olor de tota mena d'animals...

Hi ha també una percepció tàctil, adquirida per mitjà dels peus i de les mans. Els camins no són tots iguals. Les plantes dels peus adverteixen clarament el pas d'una superfície rugosa a una de més llisa. Amb els ulls tancats, hom pot conèixer perfectament si caminem per un bosc de fulla perenne, per un bosc de fulla caduca a l'estiu o per un bosc de fulla caduca a la tardor. Les característiques externes dels troncs dels arbres, la seva rugositat, la seva textura són apreheses més que per la vista pel tacte de les mans del llenyataire que els remena.

En fi, tenim davant nostre tot un interessantíssim camp d'exploració.

El bosc, espai marginal

L'Alta Garrotxa ha esdevingut aquests darrers decennis una àrea de muntanya plenament marginal. Una intensíssima emigració cap als pobles de les valls

⁸ És interessant en aquest sentit el treball d'ORTELIO (1981).

properes l'ha deixada buida de gent. Una manca total de comunicacions i de subvencions oficials ha impedit qualsevol intent de recuperació econòmica dels habitants que hi queden. En fi, un panorama desolador, per altra part gens excepcional a les nostres muntanyes.

Els nostres pagesos en són plenament conscients. En primer lloc, perquè en pateixen les conseqüències, i en segon lloc, perquè disposen d'uns quants indicadors que mesuren l'avanç d'aquest estat de marginació. Un d'aquests indicadors és el bosc.

Tots i cada un dels pagesos entrevistats es lamentaven, de bell antuvi, de la pèrdua del bosc com a espai productiu. Per a ells, aquesta afirmació era més que suficient per donar-nos una idea de la lamentable situació actual de tota l'Alta Garrotxa. No calia donar-hi més voltes.

Immediatament després, es referien al passat del bosc, començant sempre per la indústria carbonera. Fixeu-vos en l'opinió personal d'algun d'ells, referent a les causes que motivaren aquesta pèrdua.

Abans, a bosc, hi havia molta feina i molta gent treballant-hi. A la *gent del bosc*, la va atreure molt les col·locacions més *descansades* que hi havia a baix. (Met).

Abans, als boscos, *s'hi feia de tot*, és ara que no s'hi fa res, *res de res*. Potser més endavant s'hi tornarà. Quan va entrar el «butano» tot això dels boscos se'n va anar enlaire. (Alexandre).

A conseqüència de la pèrdua del seu caràcter d'espai productiu, el bosc, per si sol, com a unitat física, dóna mostres del seu estat de deixadesa i marginació: camins embardissats, fonts perdudes, manca de regeneració dels boscos. El bosc torna a anar al seu aire, ja ningú no el controla: l'ocupació d'antics camps de conreu i de pastures mig abandonades és una realitat, l'avanç sobre les pastures i camps més immediats a la casa encara habitada n'és una altra.

Hi ha una clara consciència, expressada en molts casos amb aquestes mateixes paraules, que s'ha trencat de nou l'equilibri en la secular lluita entre l'home i el bosc, aquesta vegada a favor del bosc. En aquest sentit, el bosc és considerat com un enemic, com una amenaça.

El bosc o la malesa amenacen agafar-ho tot. A vegades després de la malesa ve el bosc, però no sempre. Penso que la cosa s'ha *desequilibrat*. Antigament cada casa *controlava el seu petit espai, el seu petit bosc*. Hi havia un *equilibri en tots els sentits*. Avui això s'ha trencat. *Camps i cases són ja enmig del bosc*. (Met).

Abans, entre els *traginers i els carboners*, els camins eren nets. Avui són *tapats*. Encara nosaltres tenim sort de les *cabres*. (Alexandre).

Es cultivava tot, però la gent va anar marxant i el bosc ho va anar *agafant*: va quedar *erm*. (Esteve).

Els camins s'han anat tapant. Hi ha llocs per on un any passes bé i l'altre ja no pots. La *bardissa* ha passat *d'un costat a l'altre del camí*, i ja no hi ha res a fer. (Manel).

Els pagesos de l'Alta Garrotxa tenen plena consciència que són els últims representants d'una època i d'una forma de viure i de treballar.

No hi ha gent, no hi ha pagès. Jo sempre dic que el dia que nosaltres faltem *el pagès serà tot perdut.* A nosaltres, ja ens han marxat les forces i el delit, i com que no tenim un *aspres* que pugui *aviat serà tot acabat.* (Manel).

La sensació de soledat i d'aïllament en què es troben avui és clarament present i molt viva:

La gent se sent *aïllada, sense veïns.* L'únic que s'ha guanyat és la comoditat de deixar anar lliure el bestiar: ara no t'has de preocupar si el bestiar es posa en el camp d'un altre. (Delfí).

A muntanya, a pagès, no hi viu ningú. Abans, ara trobaves una casa i *al cap de mitja hora una altra...* Avui la trobaries *al cap de dues hores.* (Cisco).

La consciència de pertànyer a un lloc

Després de considerar el paper cabdal que en la percepció del paisatge exerceix la consciència de pertànyer a un lloc, creiem més que necessari dedicar tot un apartat a aquesta temàtica.

En estudis futurs pensem aprofundir aquesta qüestió i intentar trobar-hi lligams amb nous i esperançadors corrents geogràfics, especialment amb la Geografia Humanística. Les poques lectures fetes fins ara al respecte ens obliguen a ser cautelosos i a prescindir de moment d'aquestes possibles interconnexions.

Existeix realment en els nostres pagesos la consciència de pertànyer a un lloc, i no solament a un, sinó a alguns. Nosaltres podem demostrar l'existència segura de tres nivells diferents, que són el que comentarem a continuació: l'espai íntim, l'Alta Garrotxa i la muntanya mitjana.

En parlar d'«espai íntim» no ens referim a l'espai interior de la masia, ni tampoc a l'espai una mica més ampli constituït pel mas⁹. Ens referim a una unitat físico-natural superior, definida per criteris més aviat subjectius. És aquell pai-

⁹ Entenem per «mas» una unitat productiva composta per una sèrie d'elements espacials inseparables un de l'altre: els camps, el bosc, les pastures, els diferents habitatges, la família. La «masia» és l'epicentre d'aquest conjunt, l'espai físicament construït. (MONER, 1981; p. 11).

satge més immediat al mas, el percebut sensorialment i quotidianament pel pagès. No té uns límits estrictes, ni una denominació concreta. Varia d'un mas a l'altre. Els pagesos s'hi refereixen amb expressions com: *aquest racó*, *aquests voltants*, *aqueix cantó*, *els encontorns*, *la vall*, *aqueixes rodalies*, *aquests verals*, *aqueixa clotada*...

Quan fa referència a aquest espai íntim, ho fan amb autoritat i coneixement de causa; parlen amb un to de veu segur, gens vacil·lant. És l'espai que més dominen i coneixen. És el seu espai.

No podem posar exemples concrets. L'existència d'aquest espai íntim s'entreu — ja ho hem dit — per l'ús comú d'unes determinades paraules o expressions, però sobretot pel to de veu, per la intensitat de detalls i d'informació, per expressions de la cara... en fi, per tota una sèrie de mecanismes, gairebé impossibles de descriure. El bosc és un element clau d'aquest espai, insubstituïble.

Si des d'un principi ens havíem decidit per l'Alta Garrotxa com a àmbit espacial del nostre estudi, era perquè la consideràvem com una unitat, com un espai marcat per uns trets comuns: àrea de muntanya marginal, emigració, paisatge càrstic, majoria d'alzinars i de pinedes... No en dubtàvem. Del que sí dubtàvem era si realment els pagesos que hi vivien ho veien com nosaltres o no.

Ara podem afirmar amb tota seguretat que aquests pagesos són plenament conscients de formar part d'una unitat espacial de funcionament superior a l'espai íntim, i caracteritzada pels dos elements claus del seu paisatge: els boscos i les cingleres. Aquí sí que podem posar exemples. Fixeu-vos bé amb el vocabulari emprat: descriu fidelment un paisatge càrstic, el paisatge de l'Alta Garrotxa.

En Galceran tenia un ramat de tres-centes ovelles, però tenia poca pastura i molta *cinglera*: era una *mala terra*. En canvi, Can Diumenjò era més *aquintanat*, més *amarjat*... L'herba d'*aulina* és dolça, li agrada el *calcinal*. En qualsevol *esquerda* us hi creixerà l'*aulina*... El LLierca, cap a Sadernes ja queda *eixut*. *L'aigua es filtra*. A vegades li han caçada amb pous i no hi ha manera de trobar-la. Diuen que va a parar a l'estany de Banyoles.

Mentidal Hauria de passar per sota el Fluvià i després tornar a pujar... És un *país escabrós*, *ple de cinglateres*... El *calcinal* és el de més bon barrinar que hi ha, es *trenca* molt. (Cisco).

Aqueixes cinglateres, *aqueixos alzinars*, tenen molt més a veure amb els de la banda d'Oix i de Tortellà que no pas amb la de Rocabruna i la de Camprodon. (Esteve).

El nostre és un país de *boscos i cingleres*. (Joan).

De *cingles* n'hi ha tants com vulgueu. Pel qui li agrada la muntanya aquest paisatge és molt «maco». Viure-hi ja és una altra cosa. (Manel).

Les alzines creixen bé *enmig de les esquerdes del calcinal*. (Esteve).

No fa massa temps, un company professor ens comentava la similitud etimo-

lògica dels noms de dues contrades morfològicament càrstiques: La Garrotxa i el Garraf. Ens venia a insinuar una possible relació entre l'estructura del relleu i el nom que els homes li posaren. Li donem tota la raó, almenys pel cas que ens afecta a nosaltres. Pompeu Fabra també sembla estar-hi d'acord; per a ell, *garrotxa* és una terra «aspra, trencada, de mala petja». (FABRA, 1980, p. 904).

Els nostres pagesos, que són els qui en definitiva tenen l'última paraula, són plenament conscients de la morfologia càrstica del seu país. Ja ho hem vist amb els exemples que acabem de donar. Però el que més ens ha meravellat és la coherència i lògica absoluta a l'hora de donar un nom a aquesta unitat paisatgística perfectament concebuda (que nosaltres anomenem per pur eruditisme «Alta Garrotxa»); per a ells, això és la «garrotxa» o les «garrotxes». La resta de la comarca administrativa que des de 1932 anomenem Garrotxa és als seus ulls la Comarca d'Olot o la Plana, sempre considerada molt més rica.

Això és garrotxa, perquè no és pas pla: només hi ha que cinglteres. (Manel).

El meu avi, quan parlava de la *garrotxa*, es referia a un *lloc desert, aïllat*. Sempre ens deia: Pobres de nosaltres que estem aquí enmig *d'aquestes garrotxes!* No es referia a cap divisió administrativa. Quan parlava del que correntment entenem per *Garrotxa*, sempre deia la *Comarca d'Olot* o, simplement, *Olot*. (Delfí).

Beget és com Oix. *Això és Garrotxa*. No es pot canviar, és ben natural. (Esteve).

Nosaltres som *pagesos de la muntanya, de la Garrotxa*. (Joan).

Sou d'Olot, vós? És un bon país Olot, és bona terra. La gent hi pot viure. (Silvestre).

Amb això no volem dir que no se sentin integrats a una unitat espacial superior com pot ser la comarca. Majoritàriament, és cert, se senten pertanyents a la comarca administrativa de la Garrotxa, però ja és un altre tipus de relació, un altre tipus de percepció. Aquesta consciència «comarcal» no està tan arrelada en el seu pensament, no és tan inconscient, tan espontània. És més aviat concebuda com una àrea funcional, al centre de la qual, Olot, se li reconeix la capitalitat. És incomparablement més forta la consciència de pertànyer a una unitat paisatgística que no té una delimitació administrativa sobre el mapa (Alta Garrotxa), que no pas la consciència de pertànyer a la comarca oficialment coneguda per la Garrotxa. Les dificultats inherents al relleu han obstaculitzat molt les possibilitats d'un arrelament més fort d'aquesta consciència comarcal. Insistim, però, que són plenament conscients de formar part de la Garrotxa i no del Ripollès o de l'Alt Empordà.

És més, a l'Est del Borró, pels darreres del Bassegoda, de la Serra de Llorona i de la Mare de Déu del Mont -- totes les terres que ja donen l'aigua a la Muga i

no al Fluvià —, la gent té una relació gairebé nul·la amb Olot, i, en canvi, molt més forta amb Figueres i l'Alt Empordà (Albanyà, Lladó). Però, curiosament, — i això encara ens confirma més la nostra hipòtesi — continuen sentint-se plenament identificats amb el tipus de paisatge propi de l'Alta Garrotxa.

Voldríem insistir una mica més en l'enorme incidència exercida per alguns obstacles del relleu, no ja de cara enfora sinó fins i tot de cara endins. És molt curiós observar com, tot i mantenir una clara visió de conjunt sobre l'Alta Garrotxa, alguns punts molt propers a l'espai íntim del pagès són pràcticament desconeguts. Un cas molt clar ens ve representat per la barrera del Bassegoda. La relació existent entre les cares d'una vessant i de l'altra és gairebé nul·la. Ca l'Agustí de Riu, per exemple, coneix molt més la gent i les terres de llunyanes contrades com Talaixà, Oix o Pera, que no pas les de Bassegoda, Llorona, que té a dos passos.

Valga'm Déu, si *talla el Coll* (es refereix al Coll de Riu, el pas entre el Puig del Bassegoda i la Serra de Riu), i *fort* que talla. No hi he tingut mai la tirada. Ells tiren més *cap a la part de l'Empordà*. (Joan).

Les respostes de l'altra banda, que desgraciadament no hem pogut gravar, són exactament a la inversa.

El coneixement de l'espai exterior, de les terres que s'estenen més enllà de la comarca, és molt més relatiu i variat, d'acord amb les experiències personals de cada pagès. En general, però, hom té coneixement d'aquest «entorn llunyà» en funció de la facilitat de comunicacions, del nivell de serveis que ofereixen les diferents viles, i en funció també d'una certa tradició històrica. Vet aquí els punts més freqüentment citats: Olot, Figueres, Empordà, Camprodon, Ripoll (mai Ripollès), Banyoles. Les referències a les comarques de la costa i a les de l'interior són poquíssimes, com també ho són les de Girona i de Barcelona, generalment només conegudes arran de la «mili» o d'un accident imprevist.

L'avi, que morí a vuitanta-quatre anys, havia estat una vegada a Girona i mai a Barcelona. (Delfi).

Vaig ser una vegada a Girona. Va ser quan per la guerra em varen portar de la presó de Figueres a la de Girona. Estava tancat per haver passat gent per aquestes muntanyes cap a França. (Silvestre).

Evidentment, de consciència territorial «provincial» no n'hi ha gens ni mica.

Els cims més enlairats de l'Alta Garrotxa amb prou feines superen els 1.500 m. Ens trobem, doncs, sota el domini de la muntanya mitjana. En són conscients els nostres pagesos? O, senzillament, per les enormes dificultats del relleu i per l'estat de marginació en què viuen, se senten identificats amb els pagesos de l'alta muntanya? Anem-ho a veure.

La gent d'aquí se sent un *terme mig*, ni del *pla* ni d'*alta muntanya*. Hi ha una gran diferència entre la gent d'aquí i la de *muntanya*: La gent d'*alta muntanya* és més aviat despreocupada, sembla que no els interessi el que passa a *baix*. *Nosaltres sí que volem estar-ne al corrent*. Des de sempre la gent del poble, qui més qui menys, ha passat per Can Quel o per Can Juanito a llegir el diari, i el que no sabia llegir, a escoltar els que el llegien. (Esteve).

Jo penso que som un *entremig*, perquè sempre he sentit a dir: *cap allà dalt, a la muntanya o ens anem cap el pla*. (Delfi).

Nosaltres som un *entremig*, perquè *tenim la muntanya a una banda i l'Empordà a l'altra*. (Alexandre).

Aquí, a casa, estem per sobre els set-cents metres. *No és ni muntanya ni pla. Cap allà dalt, a Camprodon, i encara més amunt, allò sí que és muntanya*. (Manel).

Hem observat com en l'adquisició d'aquesta consciència de pertànyer a la muntanya mitjana hi té un gran paper el bosc. Pensem que tots aquests pagesos, en un moment o altre de la seva vida, han practicat la transhumància estival vers les altes valls pirinenques. A més de la sensació física i real de pujar, primer, i de baixar, després, s'han trobat que a l'alta muntanya no hi ha les immenses boscúries de la seva terra. Identifiquen, doncs, molt freqüentment «muntanya» o «alta muntanya» amb «zones de pasturatge».

ELS ÚLTIMS VESTIGIS D'UNA SOCIETAT BOSQUEROLA

Els cinc personatges que a continuació veurem, són, tots ells, homes que han estat al llarg de la seva vida íntimament lligats al bosc. Representants d'oficis extingits o en extinció, ens ha semblat convenient d'aprofitar l'ocasió per treure'ls de l'anonimat i de l'oblit. Ni els objectius ni el mètode de treball seguits tenen res a veure amb els de l'apartat anterior. Ara insistirem en el peculiar procés de treball de cada individu¹⁰, i, a partir d'aquí, si s'escau, intentarem esbrinar la seva percepció del bosc. Considereu, doncs, aquests cinc personatges de carn i d'os, com una mostra fossilitzada del que podia ser la societat bosquerola de l'Alta Garrotxa el segle passat i principis d'aquest.

Pere Prat, àlies «Pere Rafael». Mosso i llenyataire

A l'altra banda de Coll de Riu, entre els pobles de Bassegoda i Llorona, es

¹⁰ La Memòria de Llicenciatura conté, a més d'un apèndix cartogràfic, un apèndix fotogràfic, especialment il·lustratiu per a aquest capítol.

troba Can Nou, una de les poques cases de l'Alta Garotxa encara avui habitada. Hi viuen permanentment un mosso, un pastor i un bouer. En Joan, el masover, fa estades aquí i a Tortellà.

Coneixiem ja en Pere, el mosso, d'altres ocasions; més d'una vegada ens l'havíem trobat per la muntanya. Ara, però, es tractava de conèixer-lo a fons, car sabíem que era un dels últims llenyataires que encara arrastraven a bosc. La millor manera de conèixer el seu treball, la seva vida quotidiana, la seva relació amb el bosc, era, certament, anar a treballar a bosc amb ell. Sense cap inconvenient per la seva part, ans tot el contrari, vàrem, doncs, romandre tot un dia, des de la matinada fins al capvespre, al seu costat, observant-lo, escoltant-lo i ajudant-lo. Fou materialment impossible gravar-lo.

De bon matí, sortírem de Can Mou amb els matxos, i travessàrem la Serra de Corsavell fins arribar a la pineda de pi roig, on feia dies en Pere treballava. Total, una hora de camí.

La feina d'arrastrar consisteix a treure *amb matxos* els pins tallats i pelats del mig del bosc fins a la pista forestal més propera, on, un cop apilonats, seran carregats posteriorment al camió o tractor. L'arrastrador pot ser la mateixa persona que talla i pela els pins. En el nostre cas no és així. L'encarregat de tallar-los i pelar-los era en Joan de Can Coll, un veí.

Aparentment, sembla una feina descansada però no ho és tant. Cal, d'entrada, *estassar les bardisses* i *obrir-se un camí* fins el pi tallat, moltes vegades difícil de localitzar enmig del sotabosc. A continuació, hom estudia *el trajecte* que haurà de seguir el matxo. Pensem que estem en boscos de gran pendent i que els pins superen amb facilitat la mitja tonelada. Això vol dir que un pi, ja agafat al matxo, que s'esllavissés per aquests pendents podria ocasionar danys irreparables.

El matxo és una eina de treball utilíssima i, desgraciadament, en desús. Passa arreu, no precisa de camins ni de carreteres, i, a cada viatge, pot arrastrar un, dos o tres pins segons el pes. No embruta ni malmet el bosc. No consumeix energia ni contamina, i la mateixa herba que trepitja li serveix d'alimentació. Però de matxos ja n'hi ha pocs (i no serà pel preu: valen 80.000 pessetes), i menys encara d'arrastradors. Comencen a escassejar ferrers que sàpiguen ferrar-los bé. L'alternativa, avui, consisteix a apropar al màxim el camió o el tractor a l'arbre tallat. D'aquesta manera, s'obren infinitat de pistes forestals que erosionen i malmeten el bosc. Cal revitalitzar el paper dels matxos¹¹.

No cal dir que en Pere és un bon coneixedor del bosc. Distingeix perfecta-

¹¹ Durant segles el matxo —o la mula— ha estat un element inseparable del nostre paisatge rural: «Gairebé tots els transports es feien amb mules; les mules llauraven, les mules donaven part de la força motriu necessària a moltes de les primitives fàbriques. La mula era omnipresent, cobria literalment el paisatge». (ARDIT, 1980: p. 82).

ment totes i cada una de les espècies vegetals que hi habiten, ja siguin arbres, arbusts, lianes, herbes o bolets. La seva especialitat, però, són els arbres. Coneix les variants i qualitats del roure, de l'alzina, del boix, del castanyer, del faig i, sobretot, del pi (pi blanc, pi roig o rojalet, com diu ell, pi negre, pinassa...).

El bosc és la seva font de recursos, el seu espai productiu. És, doncs, plenament conscient de la necessitat de regenerar-lo i de conservar-lo. Això s'observa en petits detalls com en el fumar. És, però, solament un afany de conservació per tal d'assegurar la pròpia supervivència. Res més. En el fons, el bosc no li desvetlla grans simpaties ni emotives sensacions, com sí succeïa amb els nostres escriptors i poetes.

Pere Sala, àlies «Peret Blanc». Músic i traginer

En Blanc de Beget és un dels personatges més populars de la Garrotxa. De molt petit començà la seva afició per les dues grans activitats que marcarien la seva vida, la de traginer i la de músic.

Cap als anys vint, quan les terres de Monars, Can França i Comanegra eren desemboscades —avui és tot pastura—, en Blanc observava atentament els traginers que arribaven al poble des d'aquelles bosquíries, i, més que els traginers, els matxos. En coneixia, de tots, el nom. Poc temps després, ell mateix començaria a córrer pels boscos.

Els Blanc són una nissaga de músics. El seu besavi feia de pastor i tocava el flabiol; el seu avi, com el seu pare, tocava el violí. En Peret començà a seguir la tradició familiar als vuit anys, quan aprengué també a tocar el violí. Cap d'ells no estudià solfa. Ningú, però, no l'ha trobada mai a faltar. De petit amb el pare, de més gran amb en Fonso de Llorona —l'acordionista, el carboner, el barber i un piló de coses més, company inseparable fins fa poc temps— i darrerament amb l'Amadeu —un jove instal·lat a Les Arçoles de Beget que canta i toca la guitarra—, en Blanc és conegut a totes les festes i aplecs de la comarca.

La seva vida de músic, summament interessant, ens ompliria pàgines i més pàgines de velles històries i precioses anècdotes. Ho hem de deixar per a una altra ocasió. Centrem-nos ara en el Blanc traginer.

El traginer, i concretament el traginer de l'Alta Garrotxa, era un personatge plenament integrat al bosc. Era ell qui transportava els recursos naturals que el bosquerol extreïa del bosc fins a la vila. Aprofitant el viatge de tornada al poble, els matxos eren carregats de productes de consum diversos i d'encàrrec.

Diàriament, de matinada, en Blanc sortia a bosc amb els *sarrions* dels seus quatre matxos buits. Allí carregaven el que convenia: *carbó, trevelles, llenya, totxos de castanyer per a fer rodells, formes* (trossos de faig, ja tallats a la mida

de l'esclop). Arribaven a Camprodon al migdia. Descarregaven, dinaven i preparaven les càrregues de tota mena per a tornar a Beget: *bótes, bocois, rodes, tota mena de queviures, robers...* Un cop a Beget, ja de nit, descarregaven de nou els matxos i es preparaven per a l'endemà.

Amb els matxos havia corregut la totalitat de l'Alta Garrotxa, tot i que el seu àmbit espacial estava totalment delimitat. Hormoier, Talaixà i Oix entraven encara dins el seu camp d'acció. Més enllà de la riera de Sant Aniol, eren ja els tragirers de Tortellà els qui ho controlaven.

Els tragirers coneixien a fons tots els treballs de bosc i, sobretot, les característiques de pes, forma i volum d'aquells productes que havien de tragar:

Les travesses, totes de roure, feien catorze *pams*. N'hi havia de tres classes: *la sola, la serradissa i l'arc* (un roure prim a la mida justa de la travessa). Un cop a Camprodon venien a revisar-les *els del tren* de Sant Joan de les Abadesses, i se les emportaven. El de més mal portar eren les *formes*, que les carregàvem a dotzenes. Se't clavaven a l'esquena! Al matxo també li era molest.

Ningú com el tragirer no coneixia tan bé els camins de bosc. L'estat d'aquests variava en funció del relleu, però també del tipus de vegetació. Per altra part, la nit i el dia són dos mons ben diferents:

Beget era el poble més dolent d'aquests encontorns, tant per al tragirer com per al matxo. *De dia et trobaves al bon camí, i de nit* havies de passar a la força per les *pitjors dreceres*: era quan baixàvem de Rocabrúna a Beget. No vàiem res. Era fàcil que un matxo caigués o es perdés. Per això, al que anava al davant li penjàvem una *cascavellada de vint-i-vuit cascavells*, i a cada matxo una esquetlla diferent: si algun es perdia o s'allunyava ja sabies quin era. A més, l'esquetlla servia per saber si la càrrega era ben posada o no: si el matxo caminava malament, senyal que *la càrrega se li havia desplaçat més cap a un cantó*, senties un *crac-crac, crac-crac* que no era normal. També podia ser que se li hagués posat *un roc a la ferradura*.

Acostumats a caminar tant de dia com de nit, els tragirers eren homes amb una riquíssima percepció visual i auditiva del bosc. En Blanc ens parlava de la seva feina amb gran orgull i respecte, talment com l'artesà que presumeix de la feina ben feta:

El més important de tot era *saber carregar bé*: el mateix pes a cada sarió, i col·locats ambdós a la posició justa, més endavant o més endarrera segons si hi hagués pujada o baixada. Si ho feies de qualsevol manera, *en dos dies podies malmetre el matxo*. S'ha d'entendre-hi, i *conèixer bé l'ofici, i, sobretot, tenir la voluntat de fer-ho bé*.

Els seus matxos han col·laborat en la transformació del paisatge de l'Alta Garrotxa, i els seus ulls n'han estat testimonis vius.

Valga'm Déu, si n'hi havia abans de roures! És ara que és tot alzina.
D'aquests boscos de Bolós i Surroca en traguérem a milers, de travesses
de roure!

Les últimes travesses tretes amb matxo foren les dels roures de Surroca, ara fa uns trenta-cinc anys. Fou una partida de deu mil. Més tard es continuaren venent roures per a fer travesses, però ara ja no se serrarien a bosc, sinó a les serradores de Celrà: «No eren, però, travesses tan maques com les que trèiem amb els matxos. Era molt maco un matxo carregat de trevesses!».

L'any 1960 s'obria la carretera que comunicava Beget amb Camprodon. Era la fi dels traginers: «En obrir la carretera se'ns va acabar la feina». L'última mercaderia traginada fou el carbó. Amb tot, però, fins fa ben pocs anys, els serveis d'en Blanc encara eren requerits pels seus veïns en algunes circumstàncies excepcionals, com, per exemple, per transportar mercaderies d'un costat a l'altre del Pont de Beget, massa estret per a poder-hi passar cotxes.

S'havia trencat un altre lligam que ens unia a aquella societat bosquerola que se'ns va de les mans. «Era molt maco tot això d'aquí, quan hi havia tanta vida al bosc. Ara, amb la carretera, només fa que venir gent, massa gent».

En el record d'en Peret ja només hi queden velles cançons cantades pels traginers per tal de fer més curtes les llargues hores de camí per boscos i muntanyes¹².

Tomàs de Can Bellaire. Carboner

El carboner tradicional, el que feia el carbó a base de piles de llenya d'alzina en una plaça carbonera, el que vivia bona part de l'any a bosc, ja ha desaparegut de l'Alta Garrotxa. En Tomàs de Can Bellaire (Beuda) no viu ni treballa com ho feien els carboners que ja han passat a la història. Però és un carboner. És el masover d'un petit mas de Beuda, prop de Palera. La seva principal activitat és la de produir carbó, més ben dit, carbonet, en un enginyós forn construït per ell mateix a pocs metres de la casa. Viu sol i és un home feliç.

Coneix parrà a pam les atapeïdes bosquíries d'alzina i pi que envolten Beuda i

¹² *La Cançó dels Traginers* diu així: «Ara ve l'hivern, sempre'n plou i neva: pobres traginers, que van de carrera. Matxos que meneu gasten gran fatxenda, porten davantal, manteta i coberta. Si els han agafat i a la presó els menen. Si s'hi han escapat per una finestra. Que ningú n'ho veu, sinó una donzella, que en prenia el sol al fonsa d'una era. N'ha fet un crit n'a l'escarcellero: Els presos se'n van, ja en passen la serra!...».

la Mare de Déu del Mont. És el seu camp de treball, el seu espai productiu. En la seva ment apareix estretament relacionat el passat i el present del bosc.

Aquí era l'única vida que hi havia; no hi havia pas altra vida que anar a bosc. A Beuda tot era *boscatà*: *carboners, picadors. Es deixen les terres i el bosc va avançant*. Tot això d'aquí jo ho havia vist cultivat. Ara a Beuda hi queda ben poca gent, no gaire més que cinc cases de pagès, que si no han marxat ha estat gràcies a les *guixeres*. Els únics que anem a bosc som jo, per al carbó, i els dos germans d'aquella casa, que hi van a tallar llenya.

El procés d'elaboració del carbó i el del carbonet és el mateix. Ambdós són cuits amb fum. La diferència és que per a fer carbonet s'utilitzen boscalls d'alzina i pi indistintament; en conseqüència, el carbó resultant surt molt més fragmentat, en trossos més petits: és el carbonet. La cocció serà també molt més ràpida.

En Tomàs és un home traçut. Ell mateix es construí el magnífic forn en què treballa. Excavat a terra, aprofitant el terraplè d'un marge, el forn té dues entrades. Per la part superior s'hi tiren els feixos de llenya; per la part inferior s'hi recull el carbó. Mentre el forn està en marxa, cal mantenir-lo perfectament aïllat de l'exterior. Això és particularment difícil d'aconseguir en la porteta inferior, per on s'extreu el carbonet. Després de moltes proves, en Tomàs descobrí per si sol que el millor aïllant era la sorra fina de riu. Així, doncs, abans d'encendre el forn, l'home aïlla l'entrada inferior amb la sorra que per aital efecte ja guarda just al costat. Aquesta operació s'acaba de completar acomplant-hi una planxa de ferro collada amb fang.

La llenya és arplegada en *feixos*, perfectament lligats amb un sistema ideat per ell mateix. Un cop assecada s'emmagatzema en un cobert aïllat de la humitat i de la pluja.

La capacitat del forn és d'uns 350 quilos de pi i 400 quilos d'alzina, tot i que mai no s'acaba d'omplir. És convenient deixar tres o quatre pams sense llenya. A cremar-se tarda tot un dia, des de les sis del matí fins a les deu de la nit. Cal deixar passar tres dies abans no s'hi pugui tornar a fer foc. Són els tres dies necessaris perquè el forn es refredi, i també per a recollir la mitja tonelada de llenya pels boscos que envolten Can Bellaire.

En Tomàs és un bon coneixedor del bosc. N'ha percebut el retrocés i l'avanç. Per la seva feina ha hagut d'aprendre el grau de combustió de diferents espècies arbòries, la direcció dels vents, la capacitat aïlladora dels diferents elements naturals (sorra, fang, ferro).

Com el nostre traginer, en Tomàs és un home que s'enorgulleix de la feina ben feta:

Si treballes amb voluntat i no fas estraperlo, de marxa en tens tanta com vulguis. La gent ho sap i ho agraeix. No sé pas els anys que fa que el venc a un carboner d'Olot. Mai n'he tingut cap queixa.

El carbonet té avui una finalitat primordial: la de cuinar-hi. «Jo hi cuino. Es-sent carboner, no tinc *butano!* Diguin el que vulguin, que la vianda és pla més bona!».

És carboner per una raó ben senzilla, perquè se sent lliure i li agrada:

Després de deixar-me lo de pagès vaig haver de servir una colla d'anys a l'exercit. Sortint, vaig pensar: Bah, per anar a una empresa i tornar estar lligat no val la pena. I em vaig posar a fer de carboner, perquè això m'agrada. El carbó ha d'agradar, però no ho pots fer si no ets lliure. Som lliures i treballem quan volem!

Fent carbonet, en Tomàs és un home feliç.

Rafael Soler, àlies «Eliseu de les Pipes». Artesà de pipes i herbolari.

En Rafael és un personatge curiós. D'avançada edat, viu sol, a Castellfollit, en una casa apartada del poble. Allí conserva encara el taller per a fer pipes i el magatzem de les herbes. És conegut per tothom, per grans i per petits. És un home popular.

Des de sempre ha complementat perfectament, entre d'altres, aquestes dues activitats, la d'artesa de pipes i la d'herbolari, tan estretament lligades al bosc. Comencem per la primera. Fidel seguidor de la tradició familiar, en Rafael es dedicava fins fa ben poc a fer pipes. Com el pare, corria pels boscos de Talaixà i Guitarríu a la recerca del *bruc*, la matèria primera. A vegades també tallava *arboç* i *cirerer*.

Seguirem ràpidament el procés d'elaboració d'una pipa al taller d'en Rafael. Un cop al taller, *se serren de verd en verd* els troncs de bruc, donant-los una forma aproximada al que en el futur serà la pipa. A continuació es *bullen* aquests *tacs* de bruc en una *caldera d'aram* durant onze o dotze hores, a foc lent, suau-ment. Un cop feta aquesta operació, el bruc es posa a secar a l'ombra, durant un període de sis o set mesos. Com més secs siguin, més perfecte serà el resultat final. La llarga durada d'aquestes operacions prèvies obliga a tenir sempre un considerable excedent de tacs de bruc, ja secs i preparats per a treballar. Un cop preparat, el tac de bruc es passa pel *torn* per tal de fer-hi els forats correspo-nents. Amb l'ajuda del torn i de *gúbies* de mides diferents, el bruc comença a ser tornejat i a adquirir, progressivament, la forma final que hom desitja. Des-prés s'hi afegeix un *broquet* de la mateixa fusta amb el *filtre* corresponent (el fil-

tre és molt ben estudiat i varia segons la pipa). S'ajusta amb una *raspa* al *cargol*, i ja només resta *polir* la superfície exterior amb paper de vidre, treure-li la luentor amb una *mola de drap* i, finalment, *envernissar-la a munyeca* (una bola de llana amb un drap de fil moll de vernís).

No fa massa anys que el taller d'en Rafael encara funcionava a tot ritme. Fins i tot durant deu anys hi tingué a hores un aprenent i un ajudant: era quan no hi havia massa competència en el mercat de les pipes. Avui el taller roman dies i dies tancat, abandonat, i d'ell en surten comptades pipes al llarg de l'any. Inexplicablement, però, es conserva encara tot al seu lloc: el torn, les eines, més de dues-centes pipes mig tallades i a punt d'acabar, i, sobretot, uns preciosos esbossos en cartó de futures pipes, obra de l'Eliseu.

La rapidesa en l'elaboració d'una pipa depèn de l'habilitat de l'artesà. Per terme mig, en Rafael tarda unes sis hores a convertir el tac de bruc en una pipa a punt d'encendre.

El taller d'en Rafael és una relíquia del passat. És una joia arqueològica que mereixeria la mateixa atenció i protecció que una església romànica o un jaciment ibèric. El seu perill de desaparició és, a més, imminent: més d'un col·leccionista hi té ja l'ull posat.

El bruc lligava en Rafael al bosc, talment com el boix ho feia amb el cullerai-re. Avui, però, la principal activitat del nostre artesà consisteix en la recol·lecció i posterior venda de plantes medicinals. Des de sempre en Rafael havia fet d'herbolari: és lògic que si calia emboscar-se per a trobar bruc s'aficionés, alhora, a collir herbes medicinals i/o aromàtiques. L'Alta Garrotxa és una bona terra per a les plantes medicinals. En Rafael se l'ha recorreguda tota amunt i avall, buscant *flor de tei*, *orella d'ós*, *camamilla*, *farigola*, *orenga*, *herba fetgera*, *menta*, *herbarola*, *catxalagua*, *hisop*, *fulles de noguer*, *saüc*, *borratja*, *herba sobonera*, *herba menuda*, *ginebre*, *tarongina*, *herba forrera*... i moltes més.

Un cop collides les herbes a la seva temporada — quan la planta és florida —, s'assequen, es pesen i s'ordenen segons les demandes. Quan s'aconsegueixen les quantitats sol·licitades, s'ensaquen bé i s'envien al seu destinatari: "Herboquímica, S.L.", "Sucesores de Manuel Ripoll", "La Flor del Pirineo", "Almacén de productos vegetales Pedro Amorós". Els preus els fixen les cases compradores que, com sempre, fan el gran negoci. Només cal que entreu en una herboristeria o en una botiga naturista i us hi fixeu.

La percepció del bosc de què gaudeix un herbolari és ben particular. No hi ha res millor per a veure-ho que anar un dia al bosc a caçar herbes amb ell. Això és el que varem fer. Aquesta especial percepció del bosc comença ja pel caminar. En Rafael camina pel bosc d'una manera totalment diferent a com ho feien en Pere Prat, en Blanc o en Tomàs. Ja sigui amb el cap baix, buscant o ensumant a dreta o esquerra les herbes que li poden ser d'utilitat, o amb la vista

enlaire a la recerca d'arbres, arbusts i lianes amb propietats medicinals, l'home camina pel bosc atentament, a poc a poc, amb els cinc sentits a l'aguait. Passejant amb ell, qualsevol conversa, sigui del tipus que sigui, queda estroncada a cada moment per una referència a aquest arbust o a aquella herba. A bosc, el pensament d'en Rafael està per la feina.

Un bastó a la mà —que no serveix per a recolzar-se sinó per a separar unes herbes de les altres sense haver-se d'ajupir— una saca a l'esquena són les seves úniques eines de treball. És, a més, un home summament respectuós amb el bosc. Com a espai productiu indispensable per a la seva supervivència, sap que els arbres vells s'han de tallar per a deixar pas als joves, que les bardisses poden impedir el creixement d'un brot petit, que els camins s'han de mantenir nets, que els marges s'han de cuidar, que el bosc s'ha de tallar amb consideració.

Pasqual Molí. Culleraire

Avui Tortellà ja no és el centre de traginers, de carboners, de culleraires, de llenyataires que fou altre temps. Tortellà ja no mira el bosc. Les immenses bosquíries que li queden al darrera resten oblidades. Únicament per als vells culleraires i bosquerols el bosc forma part encara de la personalitat del poble. Al jove l'atrau més la vall del Fluvià: Olot, en cotxe, queda a dos passos.

Amb tot, una tradició artesanal bosquetana tan llunyana en el temps com aquesta ha d'haver deixat per força empremtes del seu pas. Certament, subsisteixen encara la fàbrica de culleres dels germans Serra, les espadenyas "Chiruca", algunes serradores,...

De la vella tradició artesanal culleraire i bosquerola en queda, però, ben poca cosa. En realitat, tota ella resta a les mans d'un sol home: en Pasqual Molí, veritable fòssil vivent d'una tradició artesanal en procés d'extinció. En Pasqual és l'únic culleraire que encara transforma amb una habilitat i bellesa increïble els escalaborns de boix en culleres o forquilles per a ús domèstic, d'una faisó totalment artesanal, amb les mateixes eines i vocabulari que feien servir el seu pare i el seu avi, i, sobretot, amb la mateixa filosofia de treball. Quan en Pasqual, per desgràcia, deixi de fer culleres, desapareixerà tot un pou de saviesa i de riquesa terminològica i perceptual. Perquè —no ho oblidem— en Pasqual representa, a més, una especial manera de percebre el bosc.

En Pasqual és un home afable, de tracte agradable. En les successives visites que li fem, no escatimà esforços per a fer-nos conèixer a fons el seu treball i la seva vida. Hom diria que era plenament conscient del valor que en la nostra societat industrialitzada ha adquirit el seu ofici. I si en un principi no n'era prou conscient, les successives trucades a la porta de xafarders com nosaltres l'han

acabat de convèncer que «allò que sempre havia fet» ha esdevingut avui quelcom insòlit.

El taller artesanal d'en Pasqual Molí, de reduïdíssimes dimensions i d'una extremada senzillesa, s'ha mantingut pràcticament intacte fins a l'actualitat. En ell es fa realment difícil discernir entre unitat productiva i unitat familiar: hi ha una certa interacció entre ambdues. El taller forma part de la vivenda, i, en certa manera, l'ha condicionada. Per altra part, però, l'ofici ha configurat, al seu entorn, l'artesà.

El treball del boix ha condicionat en gran manera l'especial concepció que en Pasqual té del món. Li ha forjat una particular manera de ser, pròpia de tot artesà que veu amb els seus propis ulls com són les seves mans que transformen des del principi a la fi una primera matèria en un bé de consum.

La vida d'en Pasqual, seguint la tradició del poble, ha girat entorn de dues activitats, la de culleraire i la de músic. Als vint-i-cinc anys —pels volts de 1930— ja tocava en la «Principal de La Bisbal» —ens n'ensenyà tot cofoi una foto—, amb un sou de cent pessetes setmanals més el viatge i la vida pagada. Més tard passà a «La Selvatana».

Fins abans de la guerra en Pasqual alternà els dos oficis, tot i que en el taller familiar, on treballaven el pare i l'oncle, el jornal amb prou feines arribava als deu raïls. No hi havia, però, gaire més alternativa: les opcions es limitaven a treballar la terra, a anar a bosc, a fabricar culleres i forquilles o a l'espardenyeria. Després de la guerra en Pasqual s'instal·la ja definitivament a casa i es dedica a fer culleres, ajudat en la feina de polir per la seva dona, la Maria, tal com la tradició marcava.

La consideració social que li otorgà el fet de ser músic i culleraire es conserva encara avui dia. En Pasqual és un home popular, estimat i apreciat. El seu tarannà és el d'un home tranquil, amic de la feina ben feta i del treball responsable. Hom diria que el treball de tants anys, amb una gúbia i una xepa a les mans —treball relativament descansat, factible de ser realitzat en unes condicions ambientals més que òptimes— li han encomanat aquesta tranquil·litat i sobrietat pròpies de la seva manera de fer i de viure. Certament, «El seu és un món sense alts ni baixos: Hom s'atreveria a dir que ha arribat a l'encant de la vellor».

(SERRA, 1980, p. 26).

Actualment, la major part del boix amb què treballa en Pasqual ve de Nafarroa. Ja no hi ha *bosquerols*, disposats a passar llargues temporades al bosc (a vegades s'hi estaven més de dues setmanes), *seleccionant, tallant boixos* i fent-ne *càrregues* que portarien *a coll o amb matxos de bast* fins al poble pels camins de *ferradura*.

El boix arriba de Nafarroa ja una mica *debastat*. «Però aquests de Navarra van per feina, per a fer com peces més millor. No els importa si hi ha *nusos* o ta-

ques», ens diu. Per això, quan vol fer peces selectes, ell mateix se'n va a bosc (sol anar per les cingleres del Borró i per Sales) i escolleix els boixos en funció de les característiques externes (branques, nusos) i de la peça a fabricar (troncs rectes i gruixuts o més prim).

Un cop seleccionat se serra a la mida del que es vol fer (llossa, cullera...) i ja a casa es parteix per la meitat, de dalt a baix, amb l'*escardador*, obtenint així les *xepes*. Cal, però, que el cop sec de l'*escardador* doni de ple al bell mig del cor del tronc; si no és així, hom corre el perill d'*escabotar-lo*, d'*esqueixar-lo*.

Si la xepa o *escalaborn* amb què es treballarà té, per mala sort, un nus, cal fer-lo anar sempre a la vora, mai al mig; d'aquesta manera és possible que es pugui eliminar en fer el mànec. Si està al mig, difícilment es pot treure, i el treball esdevé dificultós.

La xepa es deixa estovar amb aigua durant uns quinze dies, per tal que es pugui treballar millor. Un cop treta de l'aigua, es procedeix a donar-li forma convexa a la *xopa de ronsar*, d'om, amb el *contell*. El contell es mou suaument, de dalt a baix i de dreta a esquerra. El traçat ha de ser seguit, per tal d'evitar la possibilitat de fer escalonaments. Per a acabar d'igualar la boca, se li passa la *raspa*.

A continuació es passa a la *xoca de gubiar*, feta de pi, on amb la *gúbia* s'enfondeix la boca fins a donar-li la forma còncava quasi definitiva. La *gúbia* s'utilitza picant-la amb la massa contra el fons de la boca i fent girar la mà. Es comença pel fons i es va seguint alternativament per cada un dels laterals. És una de les operacions més delicades.

La cullera torna a la *xopa de ronsar*, on se l'acabarà de pelar, per a passar tot seguit al *cargol*, on s'acabarà de llimar el resultat de les primeres operacions. S'utilitza per a aquesta operació la *raspa* i el *repassador*. El *cargol* manté fixa la cullera, polint-la de dreta a esquerra.

Al *banc de quar* s'acabarà el mànec amb el *contell de quar* i s'aprimarà amb la *raspa*. El *repassador* li treurà les ratlles produïdes en les anteriors operacions. Al *banc de fer filets* es fa el *filet* de la part convexa de la cullera, fent també amb l'*esplaneta* el *séc* que separa la boca del mànec. La *gratua* permet netejar la boca de la cullera. El *netejaedor* eliminarà els petits caires que s'hagin pogut fer amb l'*esplaneta* a l'hora de fer el *filet* i el *séc*.

En aquests moments la cullera s'ha de deixar assecar durant cinc quarts al sol, per tal que «no es piqui o la fusta es posi malalta». Un cop acabada aquesta operació, ja només caldrà polir la cullera, primer amb *pellis d'escat*, per tal de polir els mínims relleus o caires, i després amb un *os de cavall o de bou*, per tal de donar-li la lluentor final. De fet, l'únic que fa l'os és treure de nou a la llum la lluisor natural del boix, que ja mai més desapareixerà. Aquesta és una altra de les qualitats inexistents en els succedanis actuals del boix (plàtan, faig).

Aquest és el procés que, amb molt poques variacions, en Pasqual ha seguit al llarg de la seva vida, per a totes les variants de la cullera, sigui *cullera catalana*, *cullera valenciana* (més petita, i amb l'acabament de mànec en rodó), *cullera de l'anell* (igual que la catalana però amb ornamentacions al mànec), *culleres del cor* (iguals que la catalana però amb el bec amb forma de V, semblant a un cor; avui ja no la fa), *llosses o bastarats* i també per a les *forquilles*. L'única feina addicional en aquest cas consisteix en el *rotar de davant* per tal de serrar-la amb l'*esplaneta de serrar* i donar-li *quatre pues* idèntiques.

En Pasqual Molí percep el bosc des de dos angles diferents. Per una banda, el bosc se li apareix en la seva ment com un espai clarament productiu. D'ell n'extreu la matèria primera imprescindible en el seu treball: el boix. A més, però, el percep també com a lloc d'esplai, per tal com és un gran aficionat a la caça. En època de caça no hi ha cap setmana que no surti al bosc amb l'escopeta.

Curiosament, en Pasqual complementa perfectament les dues activitats i, en definitiva, les dues percepcions. Mentre caça, l'home té un ull a la peça i l'altre en aquell tronc de boix que per les seves característiques li pot ser de gran utilitat un cop arribat al taller. En realitat, doncs, el que realment predomina és la percepció productiva del bosc. Amb tot, però, el bosc, per al nostre artesà, no és sinònim de «boix». Ben al contrari, aquell se li apareix en la seva ment com un espai —en el passat, evidentment— ple de vida i de riquesa cromàtica i acústica: les fumerades de les piles d'alzina enceses pels carboners, el tràfec dels traguers amunt i avall, les picasses dels llenyataires sense parar mai («ara hi van amb aquelles màquines»)..

És plenament conscient del seu ús sectorial i especialitzat del bosc, i, sobretot, que la seva feina representa un dels últims vestigis de l'aprofitament tradicional del bosc: «Tot això es va perdent. El dia que jo plegui...».

Fa un parell d'anys se celebra l'anomenada «Marxa dels Culleraires». Organitzada un diumenge del mes d'agost pel jovent de Tortellà i sota el patrocini de l'Ajuntament, cal situar-la en el marc de la revitalització actual de les peculiaritats locals i de la cultura popular en perill de desaparició. Es tracta, senzillament, d'una passejada matinal (20 Km.) pels encontorns del poble, seguint una ruta prèviament senyalitzada pels organitzadors: Tortellà - Les Tres Creus - Sant Grau - Monteia - Sales de Llierca - Tortellà. En acabar la marxa, tots els participants reben una cullera d'obsequi i són convidats a visitar el taller d'en Pasqual. És una mostra més de la percepció no productiva del bosc. Vet aquí el bosc-esplai, el bosc-espectacle. Es tracta clarament d'una activitat amb projecció exterior¹³ i pensada per a un públic més aviat «urbà». La ruta marcada no té

¹³ Vegeu «Tortellà, la ruta dels culleraires», *El Periòdic*, 8 agost 1981; «Marxa Popular. la Ruta dels Culleraires», *Punt-Diari*, 6 agost 1981.

res a veure, o ben poc, amb els veritables camins seguits pels resseguidors de boixerars. Però no importa. Es tracta de cobrir l'esplai amb un vernís de cultura popular.

CONCLUSIONS

El bosc és un dels elements del paisatge més carregats de simbologia. Gaudeix d'una sèrie de característiques pròpies, inexistents en les pastures o en els camps de conreu, que li otorguen aquesta categoria superior a la resta d'elements del paisatge. El misteri, la por, la solitud, l'aïllament, la salvatgia són sensacions fàcilment viscudes dintre un bosc. Refugi del llop, el rei del bosc, i també de fugitius de la llei, de bandolers i de trabucaires, el bosc ha conservat fins avui aquesta aurèola històrico-legendària. L'embolcall mític que li mancava, li ve donat per la progressiva confusió entre bosc i muntanya¹⁴, en ser eliminat aquest del pla per l'extensió de les terres de conreu. La muntanya, com l'arbre, és un element present de totes les religions del món.

L'àmplia i variada percepció de l'espai i del paisatge, a la qual feiem referència en començar aquest article, sembla, pensem, haver quedat prou demostrada en el cas dels pagesos de l'Alta Garrotxa, sobretot pel que fa al bosc.

Hem vist com definien el bosc amb uns termes molt semblants als emprats pels botànics i com distingien clarament entre boscos i arbredes. Per altre part, tot i que ja no es tracta d'una societat que viu únicament i exclusiva de cara al bosc, els recursos naturals que n'extreu són encara considerables: pastures, arbres, aigua, caça, bolets, herbes medicinals, carbó.

Coneixen perfectament les espècies arbòries i arbustives, a les quals classifiquen i/o valoren segons criteris diversos: històrics, estètics (vellesa i grandària) i segons les preferències del ramat (estreta relació bosc-pastures). Per sobre de tot — i no solament a nivell perceptiu — s'estableix entre l'alzina i el pi una mena de lluita entre «gegants». Si bé els bolets i les herbes medicinals i/o aromàtiques tenen un paper ínfim i insignificant, per no dir nul, en l'economia familiar, qualitativament són molt més importants del que tot d'una sembla, ja que els veritables boletaires i herbolaires demostren posseir una enorme capacitat de percepció i aprehensió sensorial, materialitzada en una amplíssima riquesa semàntica i terminològica referent al bosc i al paisatge que els envolta. Per altra part, la caça, emprada com a indicadora del procés de marginació, tot i ser avui un mo-

¹⁴ La muntanya, reducte de valors ancestrals i nacionals, origen de conquestes i reconquestes, és un element sempre present, a casa nostra, en aquells moments d'exaltació nacionalista. El modernisme, per a posar un cas, s'hi repenja constantment: «*Solitud té tres personatges: Mila, l'ermitana, el Pastor, i el tercer, que no és humà: l'alta muntanya*». (ARNAU, 1979; p. 8).

tiu d'esplai, conté encara reminiscències de quan era quelcom més que això.

El principal indicador de l'estat de marginació en què es troben actualment els pagesos de l'Alta Garrotxa és el mateix bosc: fonts perdudes, camins embarbissats (d'aquí ve l'expressió «boscos bruts»), manca de regeneració dels boscos. Hi ha una clara consciència d'haver-se trencat l'equilibri secular entre l'home i el bosc. El bosc torna a anar al seu aire, ningú el controla i, per tant, avança i en avançar el paisatge s'uniformitza cada cop més. Indicador de l'estat de marginació i també principal inductor dels canvis estacionals del paisatge, canvis percebuts per tots els sentits de l'home, i no solament per la vista.

Els pagesos de l'Alta Garrotxa gaudeixen d'una plena consciència de «territorialitat», de pertànyer a un lloc. Espontàniament i inconscient estableixen clarament tres nivells de «pertinença», tres espais successivament més grans als quals se senten integrats. Són l'espai íntim (paisatge immediat al mas, percebut visualment i quotidiana pel pagès, sense límits estrictes ni delimitació concreta), l'Alta Garrotxa (unitat paisatgística definida pels boscos, les cingleres, l'aïllament i la marginació) i la muntanya mitjana.

Tot i que l'enfocament donat al capítol referent als últims oficis bosquerols és sensiblement diferent a la resta de l'article —ens hem centrat més que tot en les peculiaritats del treball de cadascú i en el vocabulari específic de l'ofici, per altra part riquíssim—, pensem que en conjunt hi ha un fet molt clar: la percepció del bosc per part d'aquests cinc personatges és sensiblement diferent de la dels pagesos. No solament varia el treball, sinó també les possibilitats, el nivell i el tipus de percepció.

Seria bo i desitjable que aquest article ajudés a conscienciar polítics i tècnics de la necessitat d'evitar la total despoblació de l'Alta Garrotxa i de controlar les expectatives que el capital, aprofitant-se precisament d'aquest estat d'abandó, hi té posades, especialment en el camp de l'especulació del sòl amb vista a la segona residència. L'Alta Garrotxa és un dels pocs espais «naturals» de Catalunya conservats gairebé intactes. Les considerables restes arqueològiques, la infinitat d'esglésies romàniques, l'existència d'una flora i fauna ben particulars, l'atractiu paisatgístic... ens obliguen, a tots, a vetllar pel seu futur i, sobretot, pel futur dels pocs pagesos que encara hi queden.

Un dels grans drames de la civilització actual és, al nostre entendre, el desarelament espacial i paisatgístic de la gent i la incapacitat d'interacció sensorial amb la natura. Si el nostre estudi portés algú —a nosaltres mateixos, per exemple¹⁵— a qüestionar-se la validesa del model de creixement que estem se-

¹⁵ «Mais, après tout, le géographe ne se comporte peut-être pas en géographe professionnel à toutes les heures de sa vie. En attendant de tester les autres, une introspection sur sa propre perception des paysages, tout au long de son existence et de son cursus, en fonction de ses événements personnels,

guint i a plantejar-se la possibilitat d'aconseguir una harmonia sensorial, per mínima que fos, amb la natura, restaríem plenament satisfets.

L'anàlisi del paisatge, l'estudi de com la gent el viu, el sent i el percep, la seva simbologia i estètica, l'experiència humana del «lloc», l'enfocament humanístic fenomenològic i existencialista... són aspectes que el geògraf —sobretot el geògraf planificador— ha de considerar. Per prematurs que siguin no ens podem negar a donar-los la importància que es mereixen. Ens atrevim a pensar que la Geografia ha trobat un nou i esperançador camí, el qual pot ser —per què no?— tan combatiu com qualsevol altre. A través dels *mass media*, a través de l'escola, a través del treball, la classe dominant intenta inculcar a la resta de la societat una determinada percepció de l'espai i del paisatge. Aquest poder de manipulació és bàsic per a la supervivència del capitalisme: sense ell la ideologia dominant no podria mantenir per gaire temps el sistema de valors imperant. El geògraf, mitjançant l'anàlisi de la percepció espacial dels individus i de les classes socials, pot lluitar contra aquesta manipulació, pot oferir la possibilitat de percebre el paisatge d'una altra manera, pot destruir els tòpics i els mites espacials de la classe dominant.

BIBLIOGRAFIA

- ARDIT, M., BALCELLS, A., SALES, N., 1980, «L'embranchida comercial i manufacturera. Frustracions i esperances de la Catalunya setcentista», *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*, Barcelona, Edhasa.
- ARNAU, C., 1979, «Victor Català», pròleg a *Solitud*, Barcelona, Edicions 62 i «la Caixa».
- BAILLY, A.S., 1974, «La perception des paysages urbains. Essai méthodologique», *L'Espace Géographique*, 3, pp. 211-217.
- BRUNET, R., 1974, «Espace, Perception et Comportement», *L'Espace Géographique*, 3, pp. 189-204.
- BUTTNER, A., 1976, «Grasping the dynamism of lifeworld», *Annals, Association of American Geographers*, 66, pp. 277-292.
- BUTTNER, A., SEAMON, D., 1980, *The Human Experience of Space and Place*, London, Croom Helm.
- CAPEL, H., 1973, «Percepción del medio y comportamiento geográfico», *Revista de Geografía*, VII, 1-2, pp. 58-150.

pourrait sans doute l'aider à aborder cette question passionante, urgente, mais difficile». (ROCHEFORT, 1974; p. 209).

- DOWNS, R.M., 1970, «Geographic space perception. Past approaches and future prospects», *Progress in Geography*, 2, pp. 65-108.
- ENTRIKIN, N.J., 1976, «Contemporary humanism in geography», *Annals, Association of American Geographers*, 66, pp. 615-632.
- FABRA, P., 1980, *Diccionari General de la Llengua Catalana*, Barcelona, Edhasa.
- FOLCH I GUILLÉN, R., 1981, *La vegetació dels Països Catalans*, Barcelona, Ketres Editora.
- FREMONT, A., 1974, «Les profondeurs des paysages géographiques. Autour d'Écouves, dans le Parc Régional Normandie-Maine», *L'Espace Géographique*, 2, pp. 127-136.
- HALL, E.T., 1973, *La dimensión oculta. Enfoque antropológico del uso del espacio*, Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local.
- KATES, R.W., 1962, *Hazard and Choice Perception in Flood Plain Management*, Research Paper 84, University of Chicago.
- LACOSTE, Y., GIBLIN, B., KALAORA, B. et al., 1977, «A quoi sert le paysage?», *Hérodote*, 7, pp. 3-157.
- LEV, D., SAMUELS, M.S., 1978, *Humanistic Geography. Prospects. Problems*, London, Croom Helm.
- LOWENTHAL, D., 1978, «Finding Valued Landscapes», *Progress in Human Geography*, 2-3, pp. 373-418.
- MONER I CODINA, J., PLA I MASMIQUEL, A., RIERA I MICALÓ, J., 1981, «La masia. Historia y tipología de la casa rural catalana», *2C Construcción de la Ciudad*, 17-18, pp. 1-98.
- NOGUÉ I FONT, J., 1981, «La incomunicació, producte d'una profunda transformació en l'ús i en la percepció de l'espai», *L'Olotí*, 121, pp. 40-42.
- ORTELIO, M., 1981, «Per un'archeologia del paesaggio sonoro», *Hérodote/Itàlia*, 4, pp. 98-144.
- PANAREDA I CLOPÉS, J.M., 1981, «L'Home i el paisatge actuals del Montseny», *(Ciència)*, 9, pp. 14-19.
- POCOCK, D.C.D., 1981, *Humanistic Geography and Literature*, London, Croom Helm.
- RELPH, E., 1981, *Rational Landscapes and Humanistic Geography*, London, Croom Helm.
- ROCHFORT, R., 1974, «La perception des paysages», *L'Espace Géographique*, 3, pp. 205-209.
- RONAI, M., 1976, «Paysages», *Hérodote*, 1, pp. 125-129.
- SAARINEN, T.F., 1969, «Perception of environment», *Annals, Association of American Geographers*, Research Paper 5.
- SANTOS, M., 1978, «De la société au paysage. La signification de l'espace humain», *Hérodote*, 9, pp. 66-73.
- SERRA I CAPELLERA, J., 1980, «En Pasqual Molí», *Gra de Fajol*, 2, pp. 24-27.
- TUAN, Y.F., 1974, «Space and Place: Humanistic perspectives», *Progress in Human Geography*, 6, pp. 211-252.